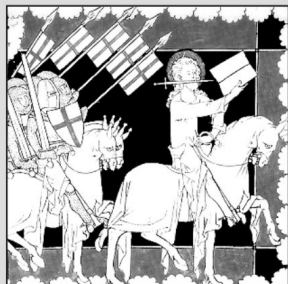
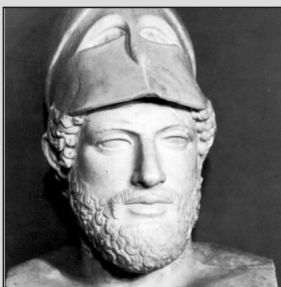
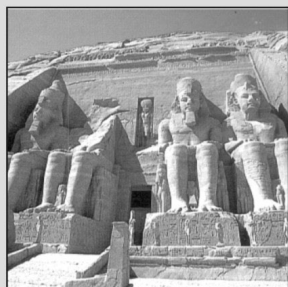

KLIÓ

2022/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Pietro de' Medici

A szegények helyzete Szent-
pétervárott

Hatalom és identitás
a poszt-szovjet térségben

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nA
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Mary T. Boatwright: Róma császári asszonyai (*Szilágyi József*) 3
Volker Michael Strocka: Antik pygmeusok? (*Gesztelyi Tamás*) 12

Középkor és kora újkor

- Alison Brown: Piero de' Medici (*Fodor Mihályné*) 20
Adam Simmons: A portugál keresztes eszme elterjedése
Afrikában (*Nagy Noémi*) 38

Újkor

- Hans-Christian Petersen: A város peremén? A szegények
szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)
(*Andrékó Tamás Dániel*) 48
David Armitage: III. György és a nemzetek joga (*Lévai Csaba*) 56
Silviu Sana – Tiberiu Alexandru Ciorba – Traian Ostahie:
A nagyváradi görögkatolikus szeminárium kispapjai 1792
és 1948 között (*Ivancsó István*) 67

Legújabb kor

- Hana Kubátová: Holokauszt a kelet-szlovákiai vidéki térben
(*Üveges Eszter*) 73
Mimmo Franzinelli: Salò: agónia és extázis (*Madarász Imre*) 80
Marc Gallicchio: Vita az atombomba ledobásának szükség-
szerűségéről és a japán fegyverletételről (*Peterecz Zoltán*) 84
Zsolt Bottlik, Márton Berki, Steven Jobbitt: Hatalom és
identitás a poszt-szovjet térségben (*Biró László*) 91

Róma császári asszonyai

Mary Taliaferro Boatwright az amerikai Duke Egyetem professzor emeritusa, fő kutatási területe a császárság társadalom- és politikatörténete, ezen belül is elsősorban a nők, különösen a császári család asszonyainak története. Ezenkívül részletesen kutatja Róma északi területének történeti városiasodását. Ezen műve a nemzetközi gender-kutatás és nőtörténet irányvonalába illeszkedik, amely az elmúlt években egyre nagyobb hangsúlyt kap a külföldi szakirodalomban.

A szerző által fejtegetett kérdés, hogy milyen szerepet töltek be a birodalom és a császárok életében, valamint döntéshozatalukban a szűk körükbe tartozó nők, valamint miként ábrázolták ezeket a személyeket. A könyv nyolc nagy fejezetre oszlik, amelyek mindegyike időrendben vezeti végig az olvasót, kezdve Octavianus egyeduralmával, egészen a Severus-dinasztia bukásáig. Ebben a több mint kétszázötven évet felölelő időszakban a politikai hatalom egy-egy ember, a császár kezében összpontosult, bár a második században élt görög történész, Appianos eme uralmi formát családi dinasztianak nevezi. A kutatás célcsoportja az úgynevezett „*imperial women*”, akik alatt alapvetően a császárok feleségeit, édesanyjukat, lánytestvéreiket, anyósaikat, lányaikat érti a szerző, tehát azokat, akik valamilyen közeli rokoni kapcsolatban álltak az uralkodóval. Őket összefoglalva nevezhetjük a császári asszonyok csoportjának. Tény, hogy ezen női alakok egyike sem rendelkezett az egyéni vagy kollektív hatalom bármilyen hivatalos formájával,

viszont többnyire a császár közvetlen közelében tartózkodtak és kapcsolatban álltak Róma legprominensebb személyeivel.

A könyv első fejezete a *Rome's Imperial Women and Rome's Imperial Power (Róma császári asszonyai és Róma császári hatalma)* címet viseli. Ebben néhány konkrét példán keresztül mutatja be számunkra a szerző a császári asszonyok és a hatalom viszonyát. Kiemeli Octavia és Livia közéleti tevékenységét, akik Octavianus felemelkedésének köszönhetően a korábban megszokottól nagyobb hatalommal rendelkeztek. Több ókori forrás is említ olyan történeteket, ahol Livia már elítélt személyeket felmentett a büntetésük alól, ezáltal felülbírálván a korábbi jogi döntéseket. Livia hatalmának leírására Tacitus a *potentia* szót használja, ami igazán rendkívüli, hiszen ezt a fogalmat kizárólag férfiak esetében volt szokás alkalmazni. A néprömbösökhöz hasonlóan Liviát és Octaviát nem lehetett semmilyen módon kitenni nyilvános verbális támadásnak, bár természetesen nem rendelkeztek a *tribunicia potestas* jogkörével, de Mary T. Boatwright szerint feltételezhető, hogy Octavianus által úgynevezett „*tribunician protection*”, tehát valamiféle néprömbös védelem alatt álltak, és a források szerint ezzel többször éltek is Róma területén. Ezenkívül köztéri szobrokat állíthattak a tiszteletükre, továbbá felmentették őket a *tutela mulierum* joga alól, így személyes pénzügyeiket saját maguk, önállóan intézhették.

Livia kitüntetett szerepét mutatja, hogy Kr. u. 14-ben Augustus végrendelete szerint felvették az özvegyet a *gens Iulia* tagjai közé, ami egyedüli esetnek számít. Ugyanebben az évben felruházták őt az *Augusta* címmel (innentől kezdve Julia Augustának nevezik), az újonnan alapított *divus Augustus* kultusz papnője lett, és az a kivételes megtiszteltetés érte, hogy ezentúl egy *lictor* kísérte a városban, bár ez őt *imperiummal* nem ruházta fel. Ehhez hasonló privilégiumok együttesével

egyetlen nő sem rendelkezett a könyv által tárgyalt időszakban. Előfordult, hogy egy-egy megtisztelő hatalmi jelvényt felruháztak néhány császári asszonyt, viszont jóval korlátozottabb mértékben. Többek között az ifjabb Agrippinát Claudius halála után két *lictor* kísérte, ami az utolsó ilyen alkalom volt a történelemben. Az *Augusta* cím már nem volt ennyire ritka: a tanulmányozott időszakban összesen huszonkilenc feleségnek, lánygyermeknek és lánytestvérnek adományozta a *senatus*. Tacitus és Cassius Dio megjegyzik, hogy néhány kivételes nő, mint például Messalina és ifjabb Agrippina meglehetősen arrogánsan és hagyománysértő módon viselte eme privilégiumokat, pedig ezek nem jártak közvetlen politikai befolyással, nem jelentett a római férfiakkal egyenlő jogokat, és semmiképp sem voltak függetlenek a császár akaratától. A családban egyértelműen a császár birtokolta a *pater familias* jogkörét, és vigyázó tekintete rajta volt az összes közeli rokonán. Kiváló példa erre Augustus unokájának, az ifjabb Juliának az esete, akinek fényűző házáat nagyapja leromboltatta, ami azt sugallta, hogy még egy császári családba tartozó nő sem élhet igazán független életet. A család többnyire a császár közvetlen közelében és annak befolyása alatt élte életét.

A második fejezet a császári asszonyok büntetteivel és büntetéseivel foglalkozik, ez világít rá a legjobban a császári asszonyok életének és tevékenységeinek korlátaira. Róma hagyományos értékei, amelyek le voltak fektetve a törvényekben, a mindennapi szokásokban, és újra megerősítést kaptak Augustus uralkodása idején, még a tárgyalt nők számára is alig adtak bármiféle jogkört. Sőt, a császári családhoz való tartozás nagyobb felelősséget hárított ezen nőkre, látva, hogy az ókori források sokkal érzékenyebben reagáltak a császári asszonyok vétkeire, mint más egyéb nőkére. Habár érdemes megjegyezni, hogy kiemelt társadalmi státuszuk az érdeklődés középpontjába

is terelte az uralkodó család tevékenységét, teret adva a többnyire rosszindulatú találgatásoknak. A nagyrészt egyébként is homályos esetek értékelését tovább nehezíti, hogy a legtöbb császári asszony kényes ügyei soha nem kerültek nyilvános tárgyalás elé, így számunkra is csak erőteljesen megkérdőjelezhető pletykák és botránykeltő gyanúsítgatások maradtak. Mindazonáltal elsősorban a Iulius-Claudius-dinasztia jól bizonyítja, hogy még ebben az új politikai légkörben sem állhatott a törvény fölött a császár és családja.

A harmadik fejezet címe *Császári asszonyok az uralkodói családban*. Ez a rész rávilágít az uralkodói család fontosságára a császárság időszakában, azon belül pedig bemutatja a nőkre nehezedő nyomást a velük szemben támasztott anyai szerepeket illetően. Elsődleges feladatukként az egészséges utódok világrahozatalát kell megemlítenünk. Ezen időszakban a magas születésszám magas halálozási aránnyal párosult, ami különösen az újszülöttek esetében jelentett nagyarányú halandóságot. Főleg hasmenéses betegségek következtében minden harmadik csecsemő elhunyt még egyéves kora előtt, és csak a gyermekek fele élte meg a tízéves kort. Ilyen körülmények között a nők sokkal többször estek teherbe és szültek gyermekeket, hogy így biztosíthassák a család fennmaradását. Természetesen ez a tendencia az uralkodói családra is értendő. Tökéletes példa erre Marcus Aurelius felesége, ifjabb Faustina esete, aki tizenhét és negyven éves kora között tizenhárom vagy egyes források szerint tizenöt gyermeket hozott világra, amiből talán tizenegy született élve, de legfeljebb hatan éltek még édesanyjuk halála idején. Ez nagy fizikai és lelki megterhelést is jelentett. Ugyanakkor a korszak felfogása szerint a családban a nőnek ez a legfontosabb feladata, bármilyen nehéz legyen is. A család fontosságát és a hagyományos női szerepek fenntartását maga Augustus is erőteljesen támogatta, többek között a saját lányá-

tól és unokájától is elvárta, hogy tanuljanak női mesterségeket. Az uralmat megtestesítő család kontinuitásának fenntartásában kimagasló szerepe volt a család női tagjainak, bár Augustustól kezdve végig észrevehető, hogy a késő köztársaság időszakához képest ezek az asszonyok sokkal kevesebb önállósággal rendelkeztek.

Mary T. Boatwright könyvének negyedik fejezete a császári asszonyok megjelenését vizsgálja az érméken és a római kultuszokban. Az érméken való ábrázolások egyrészt bizonyítékai a császári asszonyok létének, másrészt nyilvánvalóvá teszik a kapcsolatot ezen nők és egyes római kultuszok között. A császárkor előtt római érméken női történeti személyek ábrázolásával nem találkozunk. Ebben az időben az érmék a mai értelemben vett tömegkommunikáció eszközeként is szolgáltak, hiszen a rajtuk lévő feliratok, személyek, jelképek eljutottak az emberekhez szerte a birodalomban, és ezáltal is terjedhetett a birodalmi ideológia és kultúra. Az érmék egyik oldala jellemzően a császár arcképét vagy rá utaló feliratot, jelképet ábrázolt, míg a másik oldalán szereplő személyek sok esetben rendkívül nehezen azonosíthatóak. Ezenkívül olyan érméket is verettek, ahol az egyik oldalon egy császári asszony portréja látható, míg a másik oldalon hozzájuk köthető kultuszokat, isteneket, római erényeket, vagy éppenséggel gyermekeiket ábrázolják. Nem minden nőt ért ez a megtiszteltetés, többek között ifjabb Matidia nem szerepel egyetlen érmén sem, annak ellenére, hogy Traianusszal és Hadrianusszal is rokoni kapcsolatban állt, és szobrok formájában többször is ábrázolták. Viszont jól látható, hogy egyes személyek ábrázolásának gyakorisága nem egyenesen arányos pozíciójukkal és befolyásukkal.

A fejezet második felében a vallás és a császári asszonyok kapcsolata kerül előtérbe. A vallás az egyetlen olyan nyilvános terület, ahol nők is pozíciókat tölthettek be. Annak ellenére,

hogy a politika, törvénykezés, hadsereg hagyományosan férfiak által volt irányítva, a vallásban nem voltak ilyen éles nemi határvonalak. Részt vehettek vallási eseményeken, sőt komoly tiszteletnek örvendő pozíciókat is betölthettek. Három asszony szolgált a császári kultusz papnőjeként, tizennégyen lettek felszentelve és még ettől is többen vannak megnevezve fogadalmi szövegekben. Annak ellenére, hogy a forrásokból leszűrhető, hogy a vallás az a terület, ahol a leginkább nyilvános szerephez juthattak. és köztiszteletben részesülhettek, összességében még így is rendkívül elhanyagolható mértékben kaptak képviselést a közügyekben. Továbbá meg kell jegyezni, hogy ezen szerepvállalásuk is alapvetően a császár és szűk körének politikai döntésein múlt, függetlenül az adott nő vallási elhivatottságától. Szerepük tehát többnyire a császári hatalom erkölcsi megerősítését szolgálta.

A császári asszonyok nyomai Róma városában című fejezetben egyértelműen látható, hogy számos császári asszony megkapta a nyilvános megjelenés bizonyos formáit, de közülük is kimagaslik Livia és ifjabb Agrippina reprezentációja. A szerző a nyilvános megjelenés alatt érti az adott személy fizikai jelenlétét bizonyos eseményeken (mint például Messalina részvétele Claudius diadalmenetében Kr. u. 44-ben), valamint érti azokat az általuk vagy éppen nekik felállított szobrokat, műemlékeket, melyeken a nevük szerepel. Boatwright tematikailag rendszerezi a nők közösségi megjelenéseit (pl. temetések, diadalmenetek, vallási ceremóniák, lakomák) továbbá területileg csoportosítja a nevükkel ellátott műemlékeket. Jól látható, hogy jelenlétük földrajzilag korlátozott és szinte minden esetben az udvari rituálékhoz, főleg temetésekhez kötődik.

A hatodik fejezet, azaz *Models and Exemplars: Statues of Imperial Women (Modellek és példaképek: a császári asszonyok szobrai)* a nőket ábrázoló szobrok karakterisztikájával,

különös tekintettel az arc és test megjelenítésével foglalkozik. A korabeli szobrászok nyilvánvalóan a görög istennők és királynők ábrázolásait vették alapul. Érdekes megállapítást tesz a szerző, amely szerint a császári asszonyok és más jómódú, de úgymond hétköznapi nők szobrai kimondottan hasonlítanak egymáshoz, és különösen a Julius-Claudius-dinasztia után az uralkodói család tagjainak ábrázolása példaként szolgálhatott a római képzőművészetben. Ugyanakkor megemlíti, hogy egyes kutatók szerint a társadalom felső rétegéhez tartozó nők is hatással voltak a császári asszonyok ábrázolására, például a hajviselet tekintetében. Ezt azzal magyarázzák, hogy rengeteg uralkodó felesége nem a császári udvarban nevelkedett, hanem kívülálló családból származott, így lényegében kívülről érkezve hatottak az ábrázolásmódra. A szobrokat alapvetően lágy-ság és homogenitás jellemzi. Legtöbb esetben az asszonyokat a családtagjaikkal ábrázolták, ami azt sugallja, hogy nem a nők egyénisége, a rájuk jellemző tulajdonságok, hanem a családi életben betöltött szerepük a legfontosabb.

A következő fejezet címe *Imperial Women Abroad, and with the Military (Császári asszonyok külföldön, és a hadsereg mellett)*. A szerző itt arra mutat rá, hogy fokozatosan növekszik a nők jelenléte a császár mellett, a Róma városától távoli területeken, sok esetben háborús övezetekben. Az ókori források általában elítélik a nők jelenlétét a katonai tevékenységek közelében, arra hivatkozva, hogy elterelik a férfiak figyelmét a harcról, és miattuk fulladhat kudarcba egy-egy háború. Úgy vélték, hogy a nők nem képesek kontrollálni viselkedésüket, ami kihathat a férfiakra is. Ennek ellenére mégis rengeteg forrás igazolja a nők nagyarányú jelenlétét a katonai táborokban szerte a birodalom területén. A szerző rámutat, hogy a kritikák és előítéletek ellenére sok császári asszony is részt vett a távoli tájakra tartó utakon és hadjáratokon, ennek pedig legfőbb

bizonyítékai azok a császári gyermekek, akik Itáliától távol születtek. A császári asszonyok jelenlétükkel képviselték az egész uralkodói családot. Amint korábban említettem, Rómában rendkívül korlátozott szabadsággal rendelkeztek a császári asszonyok, úgyhogy sokan talán szívesen vágtak bele izgalmas utakba, ahol végre kicsit kinyílhatott előttük a világ. Ugyanakkor voltak olyan esetek is, amikor jelenlétük több problémát okozott, mint hasznot. Jó példa erre Julia Mamaea és fia, Alexander Severus esete: az anya hatalmas befolyással rendelkező fia döntései felett, ami csak úgy volt lehetséges, hogy Mamaea fiával együtt tartott az utazások, hadjáratok során. Viszonyukat is jól jelzi, hogy 229-ben Mamaea megkapta „az uralkodó, a katonai táborok, a senatus és a haza anyja” (*mater Augusti et castrorum et senatus et patriae*) címet. Ő az első olyan császári asszony, akinek komoly befolyása volt a katonai döntésekre is: Héródianosz szerint lebeszélte fiát, hogy személyesen részt vegyen a perzsák elleni harcban, ami végül negatívan hatott az egész hadjáratra nézve. Anya és fia helytelen döntéseinek sorozata 235-ben a vesztüket okozta: saját katonáik gyilkolták meg őket, ezzel véget ért a Severus-dinasztia története. Mindkettőjüket a *damnatio memoriae*-ra ítélték, bár Mamaea esetében ezt 238-ban visszavonták.

A könyv utolsó fejezetében a szerző összefoglalja és értékeli kutatásának eredményeit. Összességében elmondható, hogy néhány kivételtől eltekintve a császári asszonyok döntő többsége nem rendelkezett jelentős hatalommal, ritkán jelentek meg közösségi eseményeken, és az uralkodó mögött háttérbe húzódva élték életüket. Nyilvános megjelenésük általában a császári hatalom megerősítése érdekében történt. Ugyanakkor Boatwright kiemeli, hogy vallási szerepük által erkölcsi példaként szolgáltak az emberek számára, különösen a családi élet tekintetében. A tárgyalt időszakban a vallási életben sokkal

erőteljesebb volt a reprezentációjuk, mint a köztársaság kori nőknek, viszont általánosságban társadalmi státuszuk nem lehetett nagyobb, mint bármely szabad férfi római polgáré. A kutatás legnagyobb korlátja a források hiánya, mivel az uralkodói családdal foglalkozó történetírók elsősorban magára a császárra fókuszáltak és kevés szó esik a körülötte élő nőkről. Császári asszonyok által írt művek egyáltalán nem állnak rendelkezésre.

Mary T. Boatwright logikusan és olvasmányosan építette fel a könyv szerkezetét, amely a fejezeteken belüli kronologikus elrendezés miatt jól követhető, a konkrét történelmi példák pedig jó érzékkel vannak beépítve az elemzésekbe. A császári asszonyok életének, szűkebb vagy tágabb környezetükre gyakorolt hatásának ilyen mélységű bemutatása hiánypótlónak számít, és jó kiindulási alapot nyújthat további kutatások számára.

Mary T. Boatwright: *Imperial Women of Rome: Power, Gender, Context.* (Róma császári asszonyai: hatalom, nemek, összefüggések) New York, Oxford University Press, 2021. 382 o.

Szilágyi József

Antik pygmeusok?

Ahogy ezt megszokhattuk az *Antike Welt* folyóirat mellékleteként megjelenő kötetektől, ismét egy tetszetős, képekkel gazdagon illusztrált, kellemesen olvasható stílusban megírt könyvet tarthatunk a kezünkben. A szerző különösen érdeklődik az ikonográfiai kérdések iránt, most is egy ilyen jelenségnek jár a végére. Mint a címből kiderül, a császárkor elején különösen kedvelt pigmeus (?) ábrázolásokat vizsgálja egyiptomi környezetben, és végkövetkeztésként megállapítja, hogy egy téves berögződésről van szó ezeknek a figuráknak a meghatározása esetében.

A tévedés a XVIII. század közepéig nyúlik vissza, amikor az első nilusi tájképek előkerültek Rómában, majd később Herculaneumban, melyeken liliputi alakok népesítették be a tájat a legváltozatosabb tevékenységek közepette. Az első publikálók pigmeusoknak tartották őket, amit aztán a későbbiekben a kutatók kritikátlanul átvettek, és a további hasonló leletekre is alkalmazták. Ebből következett, hogy a pigmeusok lakóhelyét Egyiptomban képzelték el. Valójában ennek semmi alapja nem volt, mert az antik szerzők tudósításai szerint (Homéros, Hésiodos, Hérodotos, Aristotelés) e meseszerű lények vagy az Ókeanos peremén, vagy a Nílus forrásvidékén éltek, tehát távol Egyiptomtól, és örökös harcot folytattak a darvakkal. Ezek kétségtelesen törpenövésű emberek voltak, de nem minden törpenövésű ember tartozott ehhez a mitikus néphez.

A képzőművészetben bizonyosan akkor nevezhetők a törpék pigmeusoknak, ha a darvakkal harcolnak. Ilyen ábrázolás először az ún. François vázán tűnik fel Kr. e. 570 körül, ahol 19 pigmeus harcol 15 daruval. A pigmeusok egy része kecskebakon lovagol, testük teljesen arányos, eltérően a későbbi ábrázolásoktól. Egy Kr. e. 480 körül

készült vázán jelennek meg a törpenövésű alakok nagy hassal, nagy fenékkal, nagy nemi szervvel, pisze orral és rövid végtagokkal, s ez válik a későbbiekben általánossá. Az ilyen jegyekkel ábrázolt alakok korinthusi vázákon megjelennek, de nem a darvak ellen harcolnak, hanem frivol táncokat járnak. A továbbiakban, a Kr. e. V. század elejétől kezdve a karikatúra eszközévé vált ezeknek a jegyeknek a hangsúlyozása mind a vázafestészetben, mind terrakottákon.

A nilusi tájképek ábrázolása a hellenisztikus korban alakulhatott ki, vált kedvelté, és jutott el Rómába is a Kr. e. II. század végén (praenestei mozaik). Ezeket a tájképeket kezdetben teljesen normális méretű emberalakok népesítik be, vesznek részt vadászatban, ünnepi szertartásokban, vagy éppen csónakáznak vagy halásznak. A Kr. e. I. század elején jelennek meg a nilusi tájképeken a karikírozott egyiptomiak: kicsiny emberkék nagy fejjel, rövid végtagokkal, ami mulatságos megjelenést kölcsönöz nekik. A szent Egyiptomnak ez a perziflázsa lehet, és egész a korai hellenizmusig visszanyúlik. Az idősebb Plinius tudósít arról, hogy egy Antiphilos nevű festő nevetséges figurákat festett, és ezeket Grylloinak nevezték. Tevékenysége minden bizonnyal Alexandriában zajlott, ahol nem csak kortársait karikírozta, hanem a nilusi tájat is nevetséges figurákkal népesítette be. Ezeket a törpeszerű, nagyfejű, nagy hasú, nagyfenekű, nagy nemi szervű, rövid végtagú alakokat is Grylloinak nevezhetjük. A pompeji falfestmények között jó néhány ilyen példát ismerünk, amelyeket eddig tévesen pigmeus-képeknek tartottak. Ezek közül az egyik legkülönösebb a bibliai Salamon ítéletére emlékeztető jelenet, amit a könyv szerzője Bokchoris, a legendás egyiptomi király ítéletének tart. Középen egy asztalon csecsemő, melyet egy katona kettévágni készül, jobbra emelvényen a bíró, aki előtt egy térdre eső asszony könyörög. A szerző szerint nem az egyiptomiak kigúnyolásáról van szó, hanem a zsánerjeleneteket a mulatságos alakok úgy népesítik be, mint más esetekben az Erósok vagy Psychék. Az egyiptomiak vonzalmát a gryllismos iránt a nagyszámban megmaradt kisbronzok bizonyítják, melyek táncoló törpéket ábrázolnak nagy fejjel és üleppel, nagy szeméremtesttel. Ezek nem kóros elváltozásokat

kívánnak megörökíteni, hanem komikus formában a bujaságot, az egyiptomi bőséget tárják a szemünk elé. A népnyelvben a Gryllos a buja táncost is jelentette.

A gazdagon fennmaradt kisbronzok a terrakottával szemben a jobb módúak birtokában lehettek. Egyeseknek talapzatuk van, ami asztali használatukra utal. Mások eszközök, bútorok applikációi lehettek. Talán apotropaikus funkciójuk is volt: nagy hímtagjuk, nevetséges megjelenésük elhárította a gonosz szellemet. A hellenizmus és császárkor idejéből nagy mennyiségű terrakotta maradt fenn, melyek közt gyakoriak az ún. Grylloi, melyek a termékenységű ünnepek orgiáira utalhatnak. Ezeket téves volna Pataikoinak (főníciai gnómszerű istenek) nevezni. Az egyiptomiaknak is megvolt a maguk törpealakú istene, Ptah, de hozzá sincs köze a Grylloi-terrakottáknak. Ezek általában megakodva láthatók amphorával, kosárral, tállal, teherhordó rúddal, és valószínűleg az ünnepi előkészületek szereplőiről van szó. Van kutató, aki ezeket a törpeábrázolásokat görög eredetűnek tartja, akik Harpokratés szolgálóiként démonok vagy félistenek. Valójában erős realizmus jellemző rájuk, különböznek viseletükben, fejfedőjükben, fiziognómiájukban. Egyszerű emberek, akik egy ünnepre készülnek, esetleg Harpokratésére. Phallosaik hangsúlyozását kézenfekvő termékenységű ünnepel kapcsolatra hozni. A közösülő párok előfordulása szintén amellet szól, hogy nem félisteni törpék, hanem nagyon is mindennapi egyiptomiak. Az egyiptomiak többsége tehát már a Kr. e. III. században nem botrányozott meg azon, hogy karikírozzák őket, és magukévá tették a groteszk önképet. Ezzel magyarázható az ilyen terrakották gyakori előfordulása házakban, sírokban, szentélyekben. A rajtuk időnként előforduló akasztó arra vall, hogy apotropaikus céllal viselték is őket. Ugyanakkor a törpék az egyiptomi hit szerint a termékenység és bőség szimbólumai is voltak. Az óbirodalomban és a későkorban is a törpék az istenek táncosai voltak, akik kultikus táncaikkal a fáraót és az isteneket megörvendezteték. A nílusi tájképeken összesen 15 közösülési (Symplegma) jelenet van. Hogy a Nílus-ünnepeken ilyen kicsapongásra sor került, amikor a föld termékenységét ünnepelték, egyáltalán nem meglepő. Ez tulajdonképpen Isis és Osiris egyesülésének az utánzása. A halott Osi-

risnek egyedül a phallosza volt még életben, és ezzel termékenyítette meg Isist, és így született meg Harpokratés.

A törpék megjelenése a nilusi tájképeken megelőzi Egyiptom római meghódítását (Kr. e. 30). Ismerünk ilyen témájú egyiptomi mozaikokat a késő hellenisztikus korból. A késő köztársaság korában campana-reliefeken jelenik meg nilusi tájkép törpékkel. Ezeknek tehát lényegesen korábbi alexandriai előképeik lehettek. A rómaiak számára Egyiptom egzotikus vidéknek számított. A római senatus már Kr. e. 273-ban diplomáciai kapcsolatba lépett a ptolemaiosi udvarral. Az itáliai kikötőkben számos egyiptomi fordult meg. Voltak közöttük szolgálók, rabszolgák, orvosok, kézművesek, matrózok, prostituáltak egyaránt. Rómaiak is megfordultak Egyiptomban és csodálták monumentális templomaikat és bölcsességüket. A hellenizált egyiptomi kultuszok közül Isisé mind jobban tért hódított Rómában, különösen az alsóbb néprétegek körében. Félelemmel teli csodálattal tekintettek az egzotikus állatvilágra: krokodilra, vízilóra, kobrára; az állatok kultikus tiszteletére, az állatfejű istenekre. Ábrázolásaikon szívesen átvették ezeket a mintákat a karikírozott egyiptomiakkal, a Grylloi-jal együtt. Ebben talán szerepet játszott az is, hogy az Antonius és Kleopátra elleni háborúban az egyiptomiakat nevetéséssé kívánták tenni. Ennek ellenére a könyv szerzője szerint nem beszélhetünk egyiptomániáról, különösen abban az értelemben, hogy ez Kr. e. 30-ban, Egyiptom meghódítása után tört volna ki. A nilusi tájak karikírozott bennszülöttekkel Augustus és Tiberius alatt teljesen hiányoznak. A harmadik stílusban csak kacsák és íbiszek fordulnak elő. A symplegma jelenetek és a falánk krokodilok teljesen hiányoznak. Vannak viszont mezei szentélyek és bukolikus jelenetek, kikötők és villaépületek. A negyedik stílus Claudius alatt oldja fel a koracsászárkori klasszicizmust, és válik újra elevenné, színessé és bujává a természet, megjelennek a mulatságos lakói kalandjaikkal az egzotikus környezetben. A legtöbb benépesített nilusi táj a Vesuv környéki városokban – összesen 29 – a nerói és flaviusi korhoz tartozik.

Itt jegyezhetjük meg, hogy a fantasztikum (paradoxon) iránti érdeklődés az antik irodalomban is a Kr. u. I. század második felében és különösen a II. század folyamán alakult ki és terjedt el (idősebb

Plinius, Ailianos, Gellius) valószínűleg hellenisztikus mintákat követve. Ennek egyik tárgya a különleges emberi lények bemutatása, ahogy erre sor kerül az idősebb Plinius Naturalis historiájának 7. könyvében. Lehetséges, hogy a nílusi tájképek egzotikumát ilyen mesebeli lényekkel akarták még különlegesebbé tenni.

A pompeji házakban a benépesített nílusi tájak különböző helyeken fordulnak elő, de különösen kedveltek voltak a vízzel kapcsolatos helyiségek, mint az impluvium, a peristylum és a kert. A nílusi eseményeket tehát gyakran a lakomával és a folyó vízzel asszociálták. A tricliniumban, a kertben érezték át leginkább a Kanopos vidám életét és az alexandriaiak bujaságát. A szentélyekben is előfordultak nílusi tájak vidám jelenetekkel, különösen Isisében. Pompejiben az Isis-templomban váltakozva láthatók szakrális-idillikus tájképek, villaképek, csendéletek és nílusi tájak, melyek egyikén két Grylloi fordul elő. Az indadíszek között Apis-bika, kobra, víziló, gazella és vízimadár tűnik fel, valamint egy virágon ülő Harpokratés. Nincs viszont symplegma jelenet, és hiányoznak olyan félelmetes részletek, mint a krokodil, mely felfal egy bennszülöttet. Általános vélemény szerint a nílusi táj pigmeusai apotropaikus szerepet töltenek be. A szerző ezt nem fogadja el. Sokkal inkább szerencsehozónak tartja őket, mert a Nílus-ünnep örömeire emlékeztetnek. De mit keresnek a Nílus-képek a sírokban? A képek feladata a gyász enyhítése és a vigasz nyújtása. A szakrális-idillikus tájképek arra utalhatnak, hogy az elhunyt hasonló helyet találhat magának az Elysiumban.

A nílusi tájképek használata időről időre változott a politikai helyzetnek megfelelően. A Kr. e. I. század első felétől nyomon követhetők karikírozott lakóikkal együtt. Augustus és Tiberius alatt háttérbe szorulnak, és helyettük a szakrális-idillikus tájképek kerülnek előtérbe. Tiberius az Iseum Campensét is leromboltatja. Caligula alatt a helyzet megváltozott. Már gyermekkorában megismerkedett Egyiptommal és hatása alá került. A ptolemaiوسي abszolút monarchiát kívánta megvalósítani. Újjáépítette az Iseum Campensét, bevezette Rómában az Isis-misztériumot. Isis és Osiris mintájára a nővéreivel létesített házasságot. Az egyiptomi hagyo-

mányoknak ez az előretörése eredményezte, hogy Kr. u. 40 körül, a harmadik stílus végén és a negyedik stílus elején a pompeji falfestményeken újra megjelennek a benépesült nílusi tájképek. Hasonlóan kedvező körülmények voltak jellemzőek az egyiptizálásra Nero és a Flaviusok uralma idején is. A Kr. u. II. században a nílusi tájképek ritkulnak, és elvesztik propaganda szerepüket. A Kr. u. II–IV. század között a Nílus-téma a mozaikokon fordul elő elsősorban, és leginkább Észak-Afrikában. Az iránta való érdeklődés mindinkább elvész. A fekete-fehér mozaikokon előtérbe kerülnek a harci jelenségek: darvakkal, vízilóval, krokodillal.

A Nílus-ünnep ábrázolása megjelenik Kr. u. III. századi rómovárosi szarkofágokon is. Tutajon heverve látható egy házaspár lakomázás közben, körülöttük pedig Erósok és Psychék ünnepelnek és tevékenykednek. A helyszín jelölésére két pálmafa látható a háttérben. A fedélen feltűnik a pharosi világítótorony is. Kézenfekvő az az értelmezés, hogy az elhunyt túlvilági boldogságára utal a jelenet.

A késő antikvitásban (Kr. u. IV–VI. század) a nílusi tájképek feltűnően megváltoznak attól függően, hogy pogány, zsidó vagy keresztény kontextusban fordulnak elő. Eltűnnek a karikírozott alakok, helyettük puttók jelennek meg. Nincsenek frivol táncosok, még kevésbé szeretkező párok. A Nílus perszifikáltan jelenik meg víziló hátán ülve. Gyakorivá válik az áradást mérő nilométer ábrázolása, melyen a vízmérce beosztása látható. A pogány használatban a Nílus-ünnep és a Dionysia ünneplése összeolvadt és keveredtek a motívumaik. Az Osiris-Dionysos ünnepen visszafogottabb, áhítatosabb ünneplés folyik, mint korábban. Az ábrázolás tulajdonosa nyilvánvalóan pogány volt.

Különleges érdeklődésre tarthat számot az a mozaik, mely Izrael területén került elő, és Kr. u. VI. századi. Rajta ugyanis felirat is van és egy menora ábrázolása. A tulajdonos, Kyrios Leontios tehát zsidó volt, és minden bizonnyal kereskedő, aki a felirat tanúsága szerint egy veszélyes tengeri utazáson vett részt, és szerencsésen hazatért. A figurális jelenetek több részből állnak. Közülük egyiken egy árbochoz kötözött férfi látható és egy szirénszerű lény játszik egy sípon, a másikon a hajós egy tengeri szörnyel viaskodik. A megkötözött

férfi nyilván Odysseusra utal. A görög mítoszra való hivatkozás szokatlan egy zsidó mozaik esetében. A mozaik alsó felében egy nagyon leegyszerűsített nílusi tájkép látható: a Nílus perszonifikációja egy vízilovon ül, nádszálat tart baljában, egy vadkacsát a jobbójában. Előtte nilométer, és egy nílusi jelenet: tehénre támadó krokodil, ami egyúttal a Nílus veszélyeire figyelmeztet.

Az Egyiptomban élő keresztények számára a Nílus ugyanolyan egzisztenciális jelentőségű volt, mint a pogányoknak, de természetesen tartózkodtak az orgiasztikus Nílus-ünnepektől. Kr. u. 331-ben Constantinus császár be is tiltotta a pogány Nílus-tiszteletet. Ugyanakkor a Nílus a keresztények számára nem csak egy fizikai, hanem szimbolikus jelentőségű folyó is volt, miután a paradicsomi Gihon vagy Geon folyóval azonosították, mely az Éden kertjéből az Okeanos alatt visszatér, és átfolyik Egyiptomon. Perszonifikált ábrázolása a Kr. u. V. században jelenik meg, amikor már a bálványimádás gyanúja elhalványult, és nem kellett számítani a pogány konnotációra. Az ábrázolásokon megjelennek a nílusi növények és állatok, valamint a nilométer. Izraelben egy Kr. u. V. századi templomhajóban szőnyszerűen kiterítve jelennek meg ezek a motívumok, miközben a víz felszíne el is tűnik. A Kr. u. VI. században egyre részletesebbé válnak a Nílus-mozaikok a templomokban. A flóra és fauna mellett megjelennek a vitorlás hajók áruval megrakva és matrózoktól vagy puttóktól irányítva. Később eltűnnek a lakomák, a Grylloi, a vízilovak és a krokodilok. A helyszínt a Nílus menti városok ábrázolásai jelzik, amelyekhez odaírták a nevüket. Ha a krokodil meg is jelenik a késői mozaikokon, nem számárta, hanem tehénre támad, amit a tulajdonosa igyekszik megakadályozni a tehén farkának húzásával. A jelenetnek szimbolikus jelentés is tulajdonítható. A krokodil alvilági állat, a gonosz Seth kísérelője, így az isteni világrendet fenyegető gonosz megtestesítője is lehet.

A tetszetős kötet jegyzetekkel és bibliográfiával zárul. Mint a fenti leírásból is kiviláglik, a könyv gondolatmenete világos, jól követhető, rövid egységekre van tagolva. A gazdag és jó minőségű illusztrációk a szövegben részletesen le vannak írva, ezekre épülnek a megállapítások és következtetések. A vitatható kérdéseket gyakran nyitva

hagyja a szerző, megállapításait kérdőjeles mondattal zárja le. Azt azonban teljes biztonsággal állítja, hogy a Nílusi tájképek törpe lakói nem pygmeusok, hanem karikírozott törpék (Grylloi).

Volker Michael Strocka: *Pymäen in Ägypten? Die Widerlegung eines alten Irrtums. Bevölkerte Nilandschaften in der antiken Kunst. Zaberns Bildbände zur Archäologie. Sonderbände der Antiken Welt.* (Pigmeusok Egyiptomban? Egy régi tévedés elvetése. Benépesített nilusi tájak az antik művészetben. Zabern képeskönyvei a régészethez. Az Antike Welt különc-tetei.) Verlag Philipp von Zabern, 2021. S. 167, Abb. 153.

Gesztelyi Tamás

KÖZÉPKOR ÉS KORA-ÚJKOR

Piero de' Medici

Ha valaki a renaissance korabeli Firenze társadalmáról, politikájáról, kulturájáról, az elit életmódjáról, műveltségéről akar tájékozódni, érdemes elolvasnia *Alison Brown* Piero de' Medici című könyvét; alapos, hiteles, eleven leírás. Brown a firenzei Medici család tündöklésének és bukásának eseményeit tárja elénk, Machiavelli, Guicciardini munkásságára és bőséges korabeli forrásokra támaszkodva. Alison Brown a Londoni Egyetem History at Royal Holloway Intézet emeritusz professzora. Megjelent munkái: *Bartolomeo Scala 1430–1497, Chancellor of Florence, és The Return of Lucretius to Renaissance Florence.*

Piero de' Medici a tizenötödik század utolsó évtizedeiben élt, akkor, amikor Itáliát francia támadás érte, s amikor a firenzei köztársaság átalakulóban volt hercegséggé, miközben az uralkodó családok egymás ellen harcoltak, és válságossá lett az élet. Apja, a „Nagyszerű” (*Il Magnifico*) Lorenzo erős kezű, okos, nagy tekintélyű egyéniség volt, bár neki is meg kellett küzdenie a volterrai felkeléssel, és 1478-ban a Pazzi-összeesküvéssel, amikor őt megsebesítették, testvérét pedig megölték. Piero de' Medici szüleinek házassága nem volt szokványos: Lorenzo személyében egy kereskedő-bankár család egyesült egy régi római arisztokrata leszármazottal, Clarice Orsinivel. Hét gyermekük született. A kicsiket többnyire a nagymamájuk nevelte Mugellóban, míg szülei Firenzében, vagy cafaggiolói villájukban tartózkodtak. A gyerekek együtt nevelkedtek unokatestvéreikkel, a Pierfrancesco gyerekekkel, akikkel később

megromlott Piero kapcsolata. A Mediciek ősei pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. Sokat lendített a családon egy-egy jó házasság a sienai és pistoiai nagy feudális családokkal, a Bardiakkal, a Tornabuoniakkal és a Guicciardiniakkal. Clarice Orsini gondoskodó, szerető anya volt. Piero gyermekévei barátságos családi légkörben teltek.

A hároméves Piero nevelésével Lorenzo titkárát, egy kiemelkedő humanistát, Angelo Polizianót bízták meg. A négyéves Piero Líviust, görög meséket olvasott, ötévesen Dantét, görög nyelvtant tanult, és hat éves korában Vergilius-szövegeket tudott könyv nélkül. Ezután Cicero, Homéros, Sokratés következett, tornagyakorlatok beiktatásával. Láthatjuk, a középkori hét szabad művészet tárgyai helyett a reneszánszra jellemző témákkal foglalkoztak. A fiú idővel engedetlené, lustává vált. Csak a bajvívás és a lova érdekelte. 12 éves korában, 1484-ben küldöttséggel Rómába utazott az új pápát, VIII. Incét köszönteni. Jelen volt a Medici Bankról szóló tárgyalásnál, bemutatkozott az Orsini rokonságnak, és egyengette egyházi pályára készülő testvérének, Giovanninak az útját a pápánál. Ezután Piero továbbra is ókori munkákkal foglalkozott. Lefordította Leonardo Bruni Firenze alkotmányáról szóló értekezését. Bruni – Arisztotelész Politikája nyomán – megállapította, hogy Firenzének vegyes, arisztokratikus és demokratikus alkotmánya van, mert kizárja a hivatalokból a régi arisztokráciát, sokan viselnek rövid ideig hivatalt, és a legalacsonyabb rétegek nem szólhatnak bele a közügyekbe. Ez a rendszer változóban volt. A Mediciek a milíciát fizetett zsoldosokkal váltották fel, ezzel fokozatosan átvették a nép kezéből a hatalmat. Firenze céhekre alapult közösségből változott a hercegi család uralta várossá.

1485 őszén a nápolyi nemesség felkelt Ferdinánd király (Hunyadi Mátyás apósa) ellen, ebből háború lett a király és a pápa között. Az ellenségeskedés 1486 augusztusában a pápa

táborának vereségével végződött. Piero ezalatt Vergilius Eclogáit, majd Dio Cassius Róma történetét olvasta, apja pedig Virginio Orsinival gyerekeik, Alfonsina és Piero házasságáról tárgyalt. A házasságkötésre majd a bárók háborúja befejeztével került sor. Ez a házasság megszilárdította a Mediciek kapcsolatát az Orsiniakkal és Ferdinánddal. Egy másik házasság Piero húga, Maddalena és a pápa fia, Franceschetto Cibo között Lorenzo hercegi ambícióit segítette. Piero újra Rómába utazott, s a könyv szerzője eleven képet nyújt az előkelőségek elszállásolásáról, a pápánál rendezett vacsoráról, a vendégek labdajátékairól és más szórakozásairól. A fiatal pár boldog napokat töltött a társaságban, majd továbbutazott a bracciano-i kastélyba, azután Firenzébe. Alfonsina hozományáról Clarice tárgyalt egy Orsini grófnővel.

Piero ezután Rómába ment, hogy a vallombrosani apátság, valamint a timsó-bányák ügyében tárgyaljon. Lorenzo titkos megegyezést kötött Velencével, ez felháborította a pápát, és Ferdinándot. Őt az is bosszantotta, hogy Lorenzo elfogadta Lodovico Sforzát Milánó hercegéül. A vezető családok között még számos hasonló ellentét bontakozott ki. Ebben a bonyolult helyzetben kellett Lorenzónak elősegítenie a hatalmi egyensúly létrejöttét Itáliában, és ezzel a helyzettel kellett szembenéznie Pierónak is apja halála után. Piero és Alfonsina lakodalmát május 10-dikén tartották meg. Az ünneplő sereg útban Firenze felé kapta a hírt, hogy Piero nővére, Luisa meghalt. Júliusban Lorenzo a tizenhat éves Pierót felnőtté, *pater familias*-szá nyilvánította. Három héttel később meghalt Clarice, Piero édesanyja. Ezek a körülmények zárták le Piero gyermekkorát, immár Lorenzo örököse, Firenze hercege volt.

A Piero és Maddaléna 1488-ban megkötött házasságai két út lehetőségét nyitották meg Piero előtt. Mint Firenze polgára részt vehetett a politikában, vagy sógora, Franceschetto Cibo

társaságában élvezhette az udvari élet szórakozásait. A pápa fiának házassága a Medici-lánnyal társadalmi emelkedést, előkelő meghívásokat jelentett Piero számára. Az első évben úgy tűnt, Piero képes megfelelően egyensúlyozni a kötelességek és élvezetek, a diplomáciai tennivalók és a sport között. Segített például egy Orsini-rokonnak, hogy megkapja a neki járó pénzt. Közbenjárt, hogy Lorenzo védje meg Ferdinándot Lodovico Sforzával szemben. Piero rájött, hogy apja igen veszélyes játékot űzött, amikor támogatta a régi hármasszövetséget Firenze, Nápoly és Milánó között, és az új titkos szövetséget Velencével és a pápával, miközben Lodovico Sforzának megígérte, hogy segíti őt milánói uralkodói pozíciójának megtartásában, viszonzársul Lodovico támogatja őt Genovával szemben. A fentiekből kiderül, milyen szövevényes volt az itáliai nagy családok egymáshoz való viszonya. Piero útja ezután Milánóba vezetett, ahol kölcsönös támogatásukról biztosították egymást Lodovicóval. Pierónak tehát sikere volt. Voltak másféle teendői is. Ő szervezte a pünkösdi ünnepet, drámát, bajvívást, lovaglást rendeztek. A társaság előkelő tagjai vetették fel Lorenzónak, hogy vonja be a felnőtt Pierót a köz- és pénzügyek intézésébe. Ideje is volt, mert Piero 1493-ban az utcán labdajátékkal töltötte az idejét, pedig közben apa lett, kislánya született. A nővérének is gyermeke született. Biztosítva volt a Medici család fennmaradása. Lorenzo kisebbik fia, Giovanni a papi pályát választotta (ő lesz a későbbi X. Leó pápa).

Lorenzónak voltak hűséges és hozzáértő segítői, Miccolo Michelozzi és Piero Dovizi, de az 1490-es év közepén Piero már sok mindent ügyesen, önállóan intézett. Az idősebb Medici sokat betegeskedett, sok időt töltött fürdőekben. Pierónak jó kapcsolata volt a nyolc tagú *Otto de Praticával*, a külügyeket intéző magisztrátussal. A tagok hathavonta cserélődtek. Hasonló testület intézte a pénzügyeket, ez 12 tagból állt, a tagokat

választották. Pierónak a beteg apját kellett helyettesítenie főleg diplomáciai ügyekben. Faenzában intézkedett, hogy a firenzei megbízott maradjon meg a hivatalában. Pistoióban a zavargások miatt odaküldött katonaság visszavonása, és egy halálos ítélet eltörlése ügyében döntött. Ez utóbbi esetben két helybeli nézeteltérésbe került Pieróval, s ez előrevetítette a későbbi súlyosabb konfliktusokat. Emellett tartania kellett a frontot apja hajózási és bankügyeiben is.

Más gondok is voltak. Az 1478-as Pazzi-összeesküvés és gyilkosság óta Lorenzo fegyveres kísérettel járt még a fürdőkbe is. 1490-ben rémhírek érkeztek esetleges merényletekről Lorenzo ellen, a gyanúsítottakat kínvallatás alá vetették, emiatt támadták a Medicieket. Elterjedt az is, hogy Lorenzo arany dukátokat ígért összeesküvőknek, ha Lucca önkormányzatát megbuktatják. Ez sokat ártott Lorenzo hírének. Történt egy gyilkosság is: két milánói agyonvert egy firenzei lakost. A támadók a milánói nagykövet emberei voltak. Őket kivégezték. Kényes volt a helyzet, mert Lorenzo titokban jó viszonyt ápolt Milánóval. Piero felszólalt az *Otto di Pratica* előtt. A kérdés az volt, befogadjon-e uralma alá két felkínálkozó várost Firenze. Piero ékesszólóan beszélt, de egyik oldalon sem foglalt állást. 1491 nyarán Lorenzo visszatért Firenzébe, s átvette az ügyek intézését. Piero újra egy tizennyolc éves ifjú életét élhette: sportolt, játszott, lóversenyre járt, igazi reneszánsz uralkodóként viselkedett. Beszerzett néhány kötetet Hunyadi Mátyás könyvtárából (ezek a Firenzében készített, de Mátyás halála miatt Magyarországra el nem jutó kéziratok voltak – *a szerk.*), és gazdag kézirat-gyűjteményre tett szert. Szobrokat vásárolt, hangszereken játszott, énekeseket tartott az udvarában, maga is énekelt, szavalt. Kortársai szellemes, lendületes felszólalásairól írnak. A Mediciek palotáiban megfordultak Pico della Mirandola, Ficino, Poliziano, Francesco Barbaro humanisták.

A Mediciek caianói villája építészetileg és műkincsei miatt is messze földön híres volt. A család ismert volt a lovak szeretetéről, ezeket ajándékba adták, ha a diplomácia érdekei ezt kívánták. Hasonló értéke volt a sólymoknak. Piero szeretett és tudott futballozni, messziről is érkeztek csodálói.

Pierónak kiterjedt patrónusi kapcsolatai voltak a városon kívül is, ő volt a Medici Bank vezetője, bár azt valójában Giovanni Cambi igazgatta, a bank római részlegét pedig Nofri Tornabuoni irányította. A patronátus politikai hatalmat gyakorló rendszer volt: elősegített politikai győzelmet és igazságot szolgáltatott, s ezzel ellentmondott a republikánus éthosznak, a közhivatalok érdem szerinti elosztása és a pártatlan igazságszolgáltatás elvének. Piero döntött választott bíróként és osztott politikai kedvezményeket. Patrónusi hatalma inkább Firenze környékén volt erős, ahol a pártviszályok, a vendették zajlottak. Firenze területi államában a hatalmat elméletben a város választott hivatali testülete, a podeszta, a kapitányok és a komisszáriusok gyakorolták, azonban a patronátus közbeékelődésével a hatalom a helyiek, a firenzei rezidens hivatal és a patrónus kezébe került. Például Pratóban Piero mondta meg, kit nevezzenek ki hivatalnoknak, és ki legyen az új podeszta Pistoiaiban. Piero hatalma nagyobb volt, mint a helyi podesztáké. A Medici Bank hatóköre kiterjedt Rómára is. Lorenzo idején a bank fizette Ince pápának és fiának, Franceschetto Cibónak adósságait, emiatt nagy veszteségeket szenvedett. Később a bank tönkrement. Firenze domíniumához Arezzo, Cole Val d'Elsa, San Gimignano, Siena és Pisa tartozott. Sienának Lorenzo halála után Piero lett a patrónusa. Ottani barátainak pénzt adott, és 4000 aranydukát kölcsönt folyósított katonai kiadásokra a városnak, de olykor vissza kellett utasítania a sienaiak túlzó pénzköveteléseit. A városhoz való kapcsolatát kedvezmények, ajándékok, határviták, bikaviadalok és nagy

paliók (lovasszerepek) jellemezték. Mindezt már a fenyegető francia támadás árnyékában történt. A város lojális maradt Firenzéhez és Pieróhoz.

A tengeri kereskedelméért fontos Pisához ennél is szorosabb kapcsolat fűzte a Medicieket. Birtokuk volt ott, a bankjuk és a kereskedő társaságuk is ott működött. Cosimo de' Medici régi palotája hatalmas épületegyüttes volt belső udvarral, istállóval, bolttal, mosodával. Pisa érsekét a család nevezte ki. Lorenzo de' Medici földeket vásárolt, és 1472-1473-ban újraindította az egyetemet, amely a szabad művészetek egyik központjává vált a Mediciek patronátusa idején. A birtokon kb. 150 tehenet tenyésztettek, és sajtgyárat létesítettek. Értékes volt Agnano a tengeri forgalmáért, és Spedaletto, közel Bagno a Morbo fürdőjéhez és a volterrai rézszulfát bányákhoz. A vas- és rézbányát, a kereskedelmi társaságot, valamint a bank és a birtok ügyeit Giovanni Cambi irányította. A bányák jól jövedelmeztek. Kiterjedt földek, legelők, malom, kocsmák szolgálták a családot és a lakosságot. A Mediciek száműzetése előtt Cambi és Tornabuoni próbálták menteni a család vagyonát, pénzt, ékszereket, medallionokat, amiért később mindkettőjüket kivégezték. Cambi sorsából látszik, hogy Piero nem egy egyenlőkből álló testület, s annak választott hivatalnokai révén gyakorolta a hatalmat, hanem egy személyi ügynökökből álló csoporttal dolgozott. Piero kormányza lojális titkárokból állt, mint Dovizi, Braccesi, Pucci, Cambi és Tornabuoni. Ezek a patrónusi és családi kötelékek tartották fenn a Mediciek hatalmát mind Firenzében, mind Rómában. Piero mégsem tudta elérni a republikánus Firenzében a hatalom örökletessé tételét. 1492-ben meghalt Lorenzo, Piero inasévei ezzel véget értek. A gyászoló tömegek Pieróban látták a méltó utódot. A Gyapjú Céh és a Kereskedők Céhe vezetőjének választotta. Tagja lett a Hetvenek Tanácsának, jelen lehetett a törvényhozó *Cento* ülés-

sein. Három szövetséges között kellett egyensúlyoznia: a pápa; a pápa ellensége, a nápolyi Ferdinánd; és Ferdinánd ellensége, Lodovico Sforza között. A kortárs történetíró, Guicciardini szerint Pieróból hiányzott az intelligencia, zsarnoki volt a természete, elidegenítette magától Milánót és a Sforza herceget, emiatt következett be a bukása. Parenti enyhébben ítéli meg Pierót. Úgy véli, Lorenzo sem tudott volna megbirkózni a polgárok lázongásaival és a riválisokkal. Piero tekintélyét csökkentette a *Centoban* kapott néhány ellenszavazat és az, hogy saját öccse, Giovanni bíboros is szembefordult vele. Giovanni – Lorenzo di Pierfrancescóval együtt – a salernói összeesküvéssel tartott. Céljuk a francia király segítségével megdönteni a Medici-rendszert, és a nápolyi Aragón uralmat. Pierfrancesco még veszélyesebb volt Pieróra nézve, mint Giovanni – állapítja meg Alison Brown. 1493 májusában a család és a Guelf-Ghibelin vetélytársak újrakezdték a régi ellenségeskedést Pieróval szemben. A feszültség az előző évből eredt, amikor két polgárt, Rucellait és Soderinit kizárták a fontos szavazatszedők közül, s helyükbe Piero és társai kerültek. Parenti szerint ezzel megtörték Lorenzo alkotmányos *Ordine del Settanta* rendszerét. Ez felháborodást keltett, és számosan (a szerző részletesen ismereti őket a 156-160. oldalon) csatlakoztak Lorenzo di Pierfrancesco összeesküvéséhez.

1492 novemberében Piero Firenze követsége tagjaként Rómába utazott az új pápa, VI. Sándor üdvözlésére. Először szerepelt hercegként egy köztársasági delegációban. A pápa beiktatása kérekedő, pompázatos esemény volt, Pieróék öltözete szintén sokba került. Piero barátságtalanul vált el a pápától, és haraggal a sógorától, Franceschetto Cibótól. A Cibo-földek ügye azzal kezdődött, hogy Franceschetto a pápai földekből kapott területet el akarta adni Virginio Orsininak, Ferdinánd zsoldosvezérének. Piero segített a föld kifizetésében, azonban

VI. Sándor megtiltotta az eladást. Közben Franceschetto szerencsejátékaival, luxus életmódjával nagy anyagi terhet rótt Pieróra és a Medici Bankra. A Cibo-földek eladása megosztotta az érdekelteket, Ferdinánd Virginiót, Lodovico a pápát támogatta. Piero római látogatása rosszul végződött, megváltoztak a hatalmi viszonyok és megbomlott Itália régi egyensúlya. Guicciardini Pierót hibáztatta, hogy Ferdinánd mellé állt. Alison Brown védelmébe veszi őt, hiszen Piero erősíteni akarta Firenze régi kapcsolatait Milánóval és Nápolyal. Piero azonban kettős játékot játszott, szövetkezett Nápolyal is, a pápával is. Miközben a Róma–Firenze–Nápoly-szövetség aláírására készültek 1493 augusztusában, Piero látszólag bajvívással, futballozással, lantjátékkal, énekléssel mulatta az időt, pedig Parentitől tudjuk, hogy ekkor is igen aktív volt a Cibo-földek ügyében. Kérdés volt, ki fizet a földekért. Végül a firenzei hatóságok kiegészítették Ferdinánd 35 000 dukátját 10 000 dukáttal, így kifizették Virginiót. Később az egész összeget a Medici Bank adta át Virginio nevében a pápának. Mindeközben a francia támadást szervező Lorenzo di Pierfranceso és Sanseverino salernói herceg javában készítette a forradalmat Piero firenzei és Ferdinánd nápolyi rendszere ellen. Pierót csapásként érte a hír, hogy unokatestvérei, a két Pierfranceso a franciák mellé szegődtek. 1494 áprilisában egy összeesküvő részletes vallomásából minden kiderült. A Signoria bezárta a Pierfrancesco fivéreket a kormánypalotába. A Hetek életfogytiglani börtönre ítélték őket. Piero szabadságot adott volna nekik. A testvérek 14 nap után mégis elhagyták fogságuk színhelyét, és csatlakoztak a francia királyhoz. Firenzében forradalom készülődött. 1494 januárjában meghalt Ferdinánd, Nápoly királya. Márciusban új szövetség született a pápa, Alfonso új nápolyi király és a titokban csatlakozó Firenze között Franciaország és Milá-

nó ellen. Lodovico a franciák és a Pierfrancesco-fivérek mellé állt. Pierónak komoly döntést kellett hoznia: vagy Lodovicót és VIII. Károly francia királyt segíti, vagy a pápa és Alfonso szövetségét támogatja. Áprilisra Piero idegösszeomlást kapott. Ezt Dovizinak és szerelmének, „la R”-nek küldött leveleiből tudjuk. A depressziós szakasz után újra aktív lett: felkérte a spanyol uralkodókat, Ferdinándot és Izabellát, tartsák vissza a francia királyt a támadástól. Május közepén a francia tüzérség nagy erővel lőtte az észak-itáliai városokat. Piero követei útján próbált Lodovicóra hatni, és próbált Velencétől támogatást kérni. Nem járt sikerrel, ezért Alfonso és Virginio Orsini mellé állt. Firenzében „annyira gyűlölték, mintha török volna”. 1494 júliusában a szövetségesek Vicovaróban a pápa védnöksége alatt tárgyaltak. Alfonso fia hadsereggel vonult Romagnába, ám a franciák megelőzték. A pápa kinevezett egy bíborost, de nem Piero jelöltjét, hanem azt, aki 30 000 dukátot fizetett érte. A nyár folyamán Piero a városban sok támogatóját elvesztette. Az ilyen itáliai uralkodókról írta Machiavelli, hogy háborúznak a dolgozószobájukból, és szerelmi kalandokat üznek a csatatérről. Pazarul élnek, de fukarok az alattvalóikkal szemben. Alison Brown másként látja Pierót. Számos kísérletet tett, hogy hátráltassa a francia támadást. Pénzt küldött VIII. Károlynak, hajlandó lett volna személyesen is találkozni vele, pedig firenzei követeit „levadászták Lyonban”. Próbálta, de nem tudta megszerezni Giovanni Bentivoglio és Caterina Sforza támogatását. A hadjárat költségeire a firenzei tanács hozzájárulása nélkül nem adhatott a magánvagyonából. A firenzeiek pedig Pierót okolták a franciák kegyetlenkedése miatt. A nápolyi sereg ezután vereséget szenvedett Rapallónál, majd szeptemberben elvesztette Ostiát is. A harcok folytatódtak, és szeptemberben az ellenség brutálisan kirabolta Firenze elővárosát, Fivizzanót.

Október 16-án Piero részvételével összeült az *Otto de Pratica*. Néhány környező városba követeket küldtek biztosítandó azok lojalitását. Lorenzo di Pierfrancesco hátrahagyott családját és vagyonát őriztették. Bár Pierót előre figyelmeztették a lehetséges lázadásról, ő mégsem tartóztatta le az unokatestvéreit. Röpcédulák bírálták a Medicieket, s kérték a francia királyt, szabadítsa meg Firenzét a zarnoktól. Michelangelo is elmenekült, szó nélkül otthagyta patrónusát, Pierót. A város és a környező városok lojálisak maradtak Pieróhoz. Piero elhatározta, hogy közvetítőként tárgyal a királlyal. Egyedül indult útnak, az *Otto de Praticától* levélben azt kérte, imádkozzanak érte, és rájuk bízta a családját. A gond abban rejlett, hogy Piero hivatalosan nem volt vezetője Firenzének. A bizakodás és a félelem között hanyódott. A franciák már több erődítmény ostromoltak. Számos város ünnepélyesen fogadta Pierót és Károlyt. Az öröm azonban pillanatok alatt elenyészett: a találkozó a hódító és a megalázott találkozási pont volt. A francia király ugyanis Pisa, Livorno, Pietrasanta és Sarzanello átadását és 200 000 dukátot követelt. Piero igent mondott anélkül, hogy felhatalmazása lett volna rá. S ezzel aláírta a saját bukását.

A firenzeiek már eddig is fel voltak háborodva, hogy Piero hagyta, hogy a házaikat lefoglalják a franciák, most aztán nyíltan szembe fordultak vele. Új republikánus tanácsstagokat választottak, köztük Savonarolával. Ők megvádolták Pierót, hogy „odadobta magát a király kezébe, és átadta neki az állam legjobb részét”. Így, amikor Piero megérkezett Firenzébe, alig néhány híve üdvözölte. Másnap sem őt, sem 20 fős testőrségét nem engedték be a *Signoria* épületébe. Kövekkel dobálták, és a nép „menj a pokolba!” kiáltásokkal kísérte. Piero bátor volt, de most elhagyta a teret. A segítségére siető milíciát lefegyverezték, a *Signoria* harangszóval fegyverbe hívta a népet. Piero

ugyan biztonságban elérte az otthonát a Via Largán, de a Signoria kihirdette, tilos Pierónak és családjának menedéket adni. Alfonsinát és az anyját kolostorba küldték, és magas vérdíjat tűztek ki Piero és Giovanni bíboros fejére. November 20-dikán VIII. Károly és Firenze békét kötött, Pierót pedig 100 mérföldnél messzebbre száműzték Firenzétől. Giovanni ferences rendi ruhában épp csak hogy el tudott menekülni.

Alison Brown szerint Pierótól a viselkedése miatt hidegült el a közvélemény. A *Signoria* lázadónak nyilvánította, elkobozták a vagyonát, lefegyverezték a kíséretét, megszüntették az *Otto di Praticát*, a Hetveneket és a *Centót*. Két vezető tisztviselőt kivégeztek, Dovizi elmenekült, később Velencéből segítette Pierót. A kancellária titkárainak többségét elbocsátották. Brown szerint megbocsáthatatlan, amit Piero tett: minden felhatalmazás nélkül elment a francia királyhoz, és Firenze négy nagy erődítményét átadta neki. Visszaélt Nápoly és a pápa bizalmával is, őket sem kérdezte meg. Parenti, a kortárs krónikus úgy véli, azt gondolhatta, a királynál tett látogatása során eléri a tűzszünetet, fel nem tételezte, hogy a király az ajándékaira ilyen súlyos követelésekkel áll elő.

„A nagy lázadó” – ahogy Machiavelli nevezte Pierót – élete utolsó kilenc évében, 1494. november 9. és 1503. december 28. között földönfutó lett. Ez az idő igen zavaros volt Itáliában. A két francia invázió, melynek a nápolyi királyság megszerzése volt a célja, nemcsak Firenzéből úzte el a Medicieket, és Nápolyból a spanyolokat, hanem megingatta egész Itáliát. Piero oda- vissza utazott a városok között, és nagyon rossz lelkiállapotban volt, ahogy ez három verséből kiderül. Bocsánatkérő levelet írt a *Signoriának* Bolognából, majd az unokatestvéreinek írt a felesége és gyermekei érdekében Velencéből. Lodovicótól pénzt kért ruhára és a költségeire, s az elutasítás után Lodovicót okolta a franciák behívása miatt. Egyszer könnyek között könyörgött,

máskor dühösen nekitámadt azoknak, akiktől segítséget remélt. November 25-én a Firenze és VIII. Károly között megkötött egyezmény törölte Piero lázadóvá nyilvánítását, visszaadta a vagyonát, és engedélyezte a városba visszatérését. Piero csak 150 fős kíséretével ment volna haza, a firenzei kormány szigorú intézkedései miatt mégsem tudott bejutni a városba. Rómából küldte szét a leveleit. Közben a franciák ismét visszatértek északra, Piero csatlakozott a Virginio és Carlo Orsini vezette franciaellenes ligához, amely a sienaiakkal együtt azon is dolgozott, hogy a Mediciék visszatérhessenek Firenzébe. A velenceiek 10 000 dukátot küldtek a támogatásukra; Milánó és Siena biztatta őket; Bentivoglio lovas és gyalogos katonák ezreit bocsátotta a rendelkezésükre, és a pápa szintén melléjük állt. Piero és Orsini növekvő hadserege Perugia felé vonult. Piero 5000 dukát kölcsönt kapott a velencei dózsétól. Már szinte minden itáliai hatalom Piero és Orsini mellett állt Firenzével szemben, ugyanis meg akarták szerezni a város területét. Ehhez Piero eszközük lehetett volna. Firenzében viszont őrizték a palotát, a sienaiakat lovasok tartották távol, a Medici-vagyont ezután sem szabadították fel, Piero leveleit elfogták. Ezzel Piero első visszatérési kísérlete kudarcot vallott, mert az itáliai szövetség megbízhatatlan volt; a pápa Firenze ellen fordult Savonarola miatt. Szószegés szószegést követett. Alfonsinát és gyerekeit fogságban tartották, és megbüntették, aki segítette őket. Pierót büntetlenül meg lehetett ölni. Giovanni és Giuliano Milánóban húzódott meg, Piero pedig Rómában és Bolsenában tartózkodott, nem volt pénze, és nem értek célba a levelei.

1496-ban Lodovico Sforza és a liga segítségül hívta Miksa német-római császárt a franciák ellenében. Dovizi azt remélte, Miksa támogatja a Mediciék ügyét is. Egy nagy vihar azonban tönkrement Velence és a liga néhány hajóját, a francia hajók megmenekültek, a császár pedig visszavonult. Firenzében Sa-

vonarola azt hirdette, Isten nem engedte visszatérni a városba a Medicieket. A szerzetes forradalmat robbantott ki a „zsarnok család”-dal szemben, és Valori igazságügyi *gonfalonier* Savonarola mellé állt. Az új ellenséges kormány idején Pierót és csapatát a város zárt kapuval fogadta, és Piero fejére 4000 forint vérdíjat tűzött ki. Piero Sienába menekült. Firenze sem Savonarolát és Pierót, sem a Pierfrancesco fivéreket nem akarta urának. Savonarolát kiátkozták, majd augusztusban egy Lamberto dell’Antella nevű ember vallomása alapján öt Medici-párti lázadót (Pucci, Cambi, Tornabouni, Ridolfi és Nero) kivégeztek. Másokat száműztek, megfosztották a hivataluktól. A Medici-család további sorsát erősen befolyásolta Lamberto vallomása, aki Piero könnyelmű életviteléről és bosszúvágyáról írt. Kialakult az a vélemény, hogy a család tagjai visszamehetnek Firenzébe, kivéve Pierót. A vallomás hasonlóan gonosznak, bosszúállónak írta le Giovanni bíborost is. A Mediciek nevét, feliratait lekaparták a falakról, a palotájukat gabonatórolónak használták, Piero hűgát kitiltották Firenzéből, Piero két igen értékes könyvét a francia királynak adták. Lefejezték hűségese segítőjét, Francesco Cegiát. Piero elvesztette a társait, tönkretették a hírnevét. Mások a Medici bankok révén titkokban pénzzel segítettek a száműzötteket. Volt, aki értékes tárgyakat őrzött meg a Mediciek számára. A segítőket kínvallatás alá vették, Cegiát később ki is végezték.

1498-ban kivégezték Savonarolát. Az ekkor trónra került XII. Lajos francia király igényt tartott Milánóra és Nápolyra, ezért szövetségre lépett Velencével és a pápával. A pápa francia támogatással fia, Cesare Borgia számára államot akart teremteni Közép-Itáliában. Piero részt vett a romagnai hadjáratban, és a Velencétől felvett 5000 dukáttal, valamint Siena segítségével felkelést szervezett Firenze ellen. Giuliano Medici elfoglalta Firenze egyik erődjét, Dovizi pedig Bibbiena várát. Ezután

Lierna került Urbino hercege kezére, ahol d'Alviano parancsnok kegyetlenül legyilkoltatta a lakosságot. „A rebellis” Pierót ismét nem engedték be Firenzébe. Ekkor Velence váratlanul békét kötött Firenzével és XII. Lajossal. Firenze visszakapta Bibbienát, és szabadon engedték Giulianót és a velencei rabokat. Pierót meg sem említették. Ezzel véget ért a romagnai hadjárat, és ismét elúszott a remény a herceg visszatérésére. A francia király továbbra is Milánóért és Nápolyért harcolt a spanyolok ellen. A harcokat a kapitányok, Cesare Borgia és Gonsalvo de Cordoba irányították. Piero jelentéktelen szereplő lett. Lajos nyugaton, Cesare keleten indult dél felé. Hamarosan elfoglalták Közép-Itáliát. De ahogy a három nagy család megszerezte a hatalmat, úgy szinte egy időben el is vesztette – állapította meg Guiccardini: a Mediciek 1494-ben, a Sforzák 1499-ben, az Aragónok 1501-ben. Firenzében nagy volt az elégedetlenség a magas adók, és Pisa elvesztése miatt. A fiatalok a katedrális körül zajongtak, az utcákon rivális bandák támadták egymást. A lakosság állandó vezetőt kívánt, s ez kedvezett Pierónak. Ő ezalatt Velencében, illetve Muranóban tartózkodott, oda érkezett Giovanni, Giuliano és Alfonsina is. Piero szerencséje kezdett éledezni. Lajos király megígérte, hogy helyreállítja a herceg hatalmát Firenzében, s ebben az Orsiniak és mások is támogatták. A pápa viszont kifejtette, hogy Cesarénak előnyösebb lenne egy köztársasági kormány (amelyben a nagytanács, a *Signoria* és a Tízek Tanácsa intézkednek), mint a Medici-rendszer, amelyben egyetlen személy dönt. Végül a francia követ és a pápa megállapodtak, hogy a Medicieknek vissza kell térniük Firenzébe, de csak egyszerű polgárként. Piero azt tervezte, hogy Pisát átadja Firenzének cserében a hazatéréséért. Elindult Rómából, sereget gyűjtött, és Perugián, Pratón, Pistoian át feltartóztatatlanul haladt előre. Firenze közelébe azonban nem jutott, mert Cesare feltételt szabott: akkor

állíthatják helyre a Mediciek uralmát, ha őt, Cesarét nevezik ki a város kapitányának háromszáz lándzsással, és visszaadják az Orsiniak és Vitelli birtokait. Firenze ezt előbb elutasította, később elfogadta Cesarét kapitányául, és elutasította a Mediciek visszatértét. Giovannit elkergették, Pierót gyalog, hat testőrrel Rómába kísérték. Ezzel véget ért második nagy hazatérési kísérlete. 1501 után még egyszer felé fordult a szerencse. Csatlakozott a Nápoly felé tartó francia sereghöz, de a pápa visszahívta a súlyos beteg, váltóláz kínozta Pierót. Novemberben Franciaország és a Mediciek a pápa támogatásával egyezséget kötöttek. Lajos 25 000 dukátot, 800 lándzsást és 6 000 gyalogost bocsát Piero rendelkezésére, valamint Pisát is visszakapja.

Giovanni és Giuliano visszamehetnek Firenzébe, de Pierónak távol kell maradnia 3-4 évig. Firenze viszont 300 ezer dukátot fizet Franciaországnak. Pieróék sikeresen elfojtottak egy arezói felkelést, és elfoglalták Marciana erődjét, Cortonát, és más erődöket is. Piero hadjárata sikert hozott. Ekkor követe útján felajánlotta a *Signoriának*, hogy mindent helyreállítanak úgy, ahogy 1494 előtt volt, ha visszatérhet a városba. Választ nem kapott. XII. Lajos ekkor átállt Firenze oldalára. A városban Piero Soderinit választották vezetővé. Ez népszerű megoldás volt, mert szükség volt egy vezetőre, ugyanakkor elkerülték a herceg visszahívását. Ugyanakkor Cesare Borgia ellen fellázadtak a kapitányai, de ő bosszút állt: Vitellit, Paolo és Francesco Orsinit megölték. A pápa Piero számos barátját csukta börtönbe. Kivégezték Perugia és Siena vezetőit is, mert támogatták Pierót. Ez volt Piero utolsó kísérlete a visszatérésre. A francia sereggel tartott, 1501-ben elfoglalták Nápolyt a spanyoloktól, de Gonsalvo kapitány meghátrálásra kényszerítette a betolakodókat, és Piero 1503. december 28-án menekülés közben a megduzzadt Garigliano folyóba fulladt. Bizonytalan, hogy megtalálták-e a holttestét, és montecassinói síremléke őt takarja-e.

A Borgia pápa 1503-ban szintén meghalt, és az új Rovere pápa jó barátságban volt Giovanni bíborossal. Firenzében közben nőtt az ellenszenv Soderinivel szemben, bizonyos családok pedig kiengesztelődtek a Mediciekkal szemben. Alig egy évvel Piero halála után Giovanni és Giuliano már a firenzeiekkel együtt ünnepelte a család védőszentjeinek napját. 1508-ban Piero lányának, Clarice-nak az eljegyzése Firenze városában volt. Giovanni fellépése következtében 1512-ben a család visszatérése után már minden korábbi intézményt visszaállítottak, a *Centót*, a *Settantát*, az *Otto di Praticát*. Három év múlva Giovanni – ekkor már X. Leó pápa – ellenezte, hogy Piero Lorenzo nevű fiát Firenze főkapitányává nevezzék ki. A szerző megkockáztatja, hogy talán magának akarta volna a hatalmat a város felett. Firenzében ekkor Alfonsina uralkodott, a fia követhette volna, de Lorenzo 1519-ben meghalt. Machiavelli róla mintázta *A fejedelem* című művét, neki adott tanácsokat, hogyan lehet megszerezni és megtartani egy államot. Piero sorsa azt igazolta, hogy veszélyes a Mediciek számára fejedelemként viselkedni a republikánus eszmeiségű Firenzében. Piero szenvedett attól, hogy hivatalos vezetői rang nélkül *capo* (vezető) volt Firenzében, de nem volt elég hatalma az uralkodáshoz, ám nem volt annyira szabad sem, hogy herceggént kiteljesítse a tehetségét és élvezze az örömeit. Alison Brown szerint Piero nem volt zsarnok és nem volt olyan vad és kegyetlen, amilyennek Guicciardini írta le a *Firenze történetében*. Piero nem akart politikai vezető lenni, de intelligens volt, és sokszor okosan döntött. A hatalmi harcok, valamint a száműzetés harcolni képes katonát faragott belőle. Végül jól felkészültté vált egy állam vezetésére. Piero Itália válsága közepette egy újfajta politikai erkölccsel szembesült. Azelőtt a hagyományos keresztény erkölcs adott iránymutatást, most Machiavelli, Guicciardini, a Vettori testvérek mind azt javasolták az uralko-

dóknak, hogy ha kell, alkalmazzanak erőszakot és csalást. Az államrezon vezesse őket, ne a keresztény erkölcs (Guicciardini: *Párbeszéd*). Guicciardini 1520-ban már nem erőszakkal uralkodó tirannusnak ábrázolta Pierót, hanem olyannak, aki civilizált módon irányította a várost. Kétségtelen, hogy Piero szerette a városát, és ott akart nyugodni Firenzében az édesapja mellett. A szerző alapos kutató munkát végzett. A bibliográfiai adatok a 308–324. oldalon találhatóak, a mutató pedig a 325–338. oldalon segíti az olvasót az eligazodásban.

Alison Brown: *Piero de Lorenzo de' Medici and the Crisis of Renaissance Italy*. (Piero de Lorenzo de' Medici és a reneszánsz Itália válsága) Cambridge University Press, Cambridge, 2020. 338 o.

Fodor Mihályné

A portugál kereszties eszme elterjedése Afrikában

A portugál kereszties eszme afrikai elterjedése a XV–XVI. században című tanulmány a Cambridge-i Egyetem *The Historical Journal* című lapjában jelent meg 2022-ben. Szerzője, Adam Simmons kutatásaiban Afrika kapcsolataival foglalkozik az 1600-as évek előtti időszakban. A cikk egy bevezetésből és három további részből áll, ezek bemutatása következik.

A bevezető felidézi, hogy Afrikát többször is érintették kereszties hadjáratok, sőt, a XV. század végén Kongót portugál misszionáriusok keresztienyvé tették, így akkor először egy afrikai hatalom is részt vett a kereszties ideológiában. Ez a cikk tehát Afrika és a kereszties hadjáratok közös történetére fókuszál, Kongó, Benin és Ndongo példáján bemutatva azt. A szerző szerint a portugálok nem elsősorban gazdasági okokból érkeztek Afrikába (bár a rabszolgák, az arany és elefántcsont megszerzését is fontosnak tartották), hanem a királyok *Reconquista* óta tartó kereszties buzgósága vezette ide őket. A szerző előbbi állításait egy versrészlettel támasztja alá, melyet eredeti nyelvről (portugálról) fordított.¹

Emellett a szerző kijelenti, hogy a kereszties hadjáratok fogalmának és számának meghatározása elég problémás, főleg Akkó 1291-es elfoglalása utáni időszakban. A cikkben említett kereszties hadjáratok megértésére párhuzamot von a hasonlóan kereszties háború színtereként funkcionáló Balti-tenger környékével. Itt azt

¹ Luís Vaz de Camões: *Os Lusíadas* című versének részlete: „És a dicső emléke / azon királyoknak, akik terjesztették / a hitet és a birodalmat és akik előrementek / és elpusztították Afrika és Ázsia elátkozott földjeit.”

is megemlíti, hogy a portugálok keresztes hadjáratát Afrikában csak ál-, vagy nem szigorúan vett keresztes hadjáratnak tekintik, valamint azt, hogy Afrikának fontos szerepe van a keresztes hadjáratok tanulmányozásában. A cikk nem kívánja a portugálok keresztes küzdelmeinek motivációját értékelni, inkább az Afrikában bekövetkező változásokra koncentrálni a portugálokkal való első találkozás után (pl. Kongóban a kereszténység felvétele, Benin és Ndongo megtérítésének kísérlete). Végül a bevezetés utolsó bekezdésében olvashatjuk, hogy a XV–XVI. századi Afrika (a XII. századi Kelet-Európához és a Balti-tenger környékéhez hasonlóan) példa arra, hogy mi történt a keresztes ideológiával a lakosság latin kereszténységre térítésekor (helynevek példájával bemutatva: a (keresztény) Kongói Királyságban Portugália neve *Mputu* (=Portugália), míg a szuahéli muszlimok *Ureno*-nak, vagyis királyságnak nevezték, utalva arra, hogy a portugálokat keresztes gyarmati hatalomként látták (később viszont sem Hollandiáról, sem Angliáról, sem Franciaországról nem vélekedtek így). Ezekből a helynevekből megvizsgálható, hogy mennyiben különbözött a keresztes hadjáratok formája Közép-Afrikában és Észak-Afrikában.

A szerző azzal kezdi az első fejezetet, hogy Észak-Afrika a portugál terjeszkedés és a keresztes hadjáratok kiemelt helyszíne volt, majd III. János (1521–1557) uralkodása alatt ez az lendület visszaszorult, de később, és I. Sebestyén (1557–1578) idején újra nagyobb figyelmet fordítottak a térségre. A portugáloknak nem mindig a keresztes hadjárat volt az elsődleges célja a muszlim Észak-Afrikában, a birodalmi ambíciók mögött inkább gazdasági okok álltak. Gomes Eanes de Zurara királyi krónikás írásai szerint viszont például Tengerész Henrik (Dom Henrique) céljai között volt, hogy megismerkedjék Észak-Afrika földrajzával és politikájával, valamint reménykedett benne, hogy talál itt olyan keresztény uralkodókat, akik segítsé-

gére lehetnek a muszlimok elleni harcban; szerette volna a kereszténységet Afrika-szerte elterjeszteni (bár a szerző szerint Zurara elfogult volt Henrik felé így pozitív színben való feltüntetését sem lehet kizárni). Emellett 69 pápai bulla is szól a portugál terjeszkedésről, tehát mindez a pápa irányításával, engedélyével történt (pl. Henrik is a Krisztus Lovagrend Nagymestere címet viselte, 1454-ben pedig ezt a rendet bízták meg a joghatóságok felügyeletével az összes „meghódított és még meg nem hódított afrikai vidéken). A Krisztus Lovagrend és a Portugál Királyság szorosan összefonódott, ez pedig azt eredményezte, hogy a keresztesség a hódítás egyik központi motívumává vált, a rend szimbóluma a korabeli térképeken is megjelent a meghódított afrikai területek fölött. Ez a kereszties vezetés pedig néha még a királyi támogatást is korlátozta, itt a szerző példának Fernão Gomes esetét hozza, aki bár felelős volt a Zöld-foki szigetek kereskedelméért, ugyanakkor minden évben az afrikai partvidék egyre távolabbi részeit kellett felfedeznie (ez szerződésbe volt foglalva), míg a királyi figyelem ekkor Észak-Afrikára összpontosult. Emellett még az arguini (Mauritánia partvidéke) kereskedelemért is ő felelt (V. Alfonztól kapta a jogot évjáradékért), a Zöld-foki kereskedelmet pedig a helyi telepéseknek adta át beköltözésük fejében. Gomes (a király parancsára induló egy-egy hajó helyett) flottákat küldött a kereskedelmi terület növelésére, és hamarosan a Guineai-öböl szigeteit is megpillanthatták. A Kasztíliaival való 1470-es évekbeli konfliktus után Gomes viszont felmondta szerződését, így újra királyi kézbe került az expanzió, ismét középpontba került a terjeszkedés kereszties mivolta; sőt, akik segítettek felépíteni São Jorge da Mina erődjét, hasonló pápai kitüntetésben részesültek, mint azok, akik a Szentföldet védték. Emellett a terjeszkedést a nemesek vezették, akik szintén biztosították a keresztesség központi szerepét.

Az író szerint a keresztes eszme volt az oka annak, hogy a portugálok Közép-Afrikába jutottak. A Jóreménység-fokának megkerülése után ugyanis újból muszlimokkal találkoztak, bár Jeremy Prestholdt szerint a szuahéli-portugál interakció nem értelmezhető a keresztes háború folytatásaként (ahogy az „ellenfél” szerint sem: Pīrī reisz oszmán admirális például a Tengerek könyve c. munkájában említi a portugálokat, de terjeszkedésüket kereskedelmi okokkal magyarázza). Itt ismét ellentmondásba ütközünk, mert bár nem a keresztes háború a portugál terjeszkedés elsődleges oka, nem lehet elmenni mellette, különösen ha a közép-afrikai uralkodók által végrehajtott keresztes hadjáratokat is figyelembe vesszük. A keresztesség motívuma tehát jelen volt a portugál hadműveletekben: mind a keresztes háború teljesítésében, mind „János pap” (és országa) megtalálásában. János pap alakja mítosz, kitalált országa pedig paradicsomi hely, legendája a keresztes háborúk idején terjedt el. Megtálálása rendkívül fontos tényező volt a portugálok törekvéseiben, egészen addig, amíg Etiópiába nem értek. Ezalatt néhányan továbbra is fenntartották a keresztes háborút: pl. Francisco de Almeida Kelet-Afrikában azt az utasítást kapta, hogy a mór lakosságot fogságba kell ejteni, tulajdonukat pedig elkobozni, mivel ők a keresztény hit ellenségei; a helyi afrikai kereskedőkkel viszont jól kell bánniuk.

Akadtak azonban, akik nem támogatták a keresztes hadjárat folytatását az Indiai-óceánon. A szerző itt Mozambik kereskedelmi felügyelője (*factor*), Diogo Vaz példáját hozza, aki szerint Duarte de Lemos visszaél a királytól kapott hatalmával a régióban, valamint helyteleníti azt is, hogy az emberek szerint Kelet-Afrikában vannak törökök, akik a király ellen akarnak háborút indítani, miközben ez nem így van; emellett azt is kijelenti, hogy a portugálokat pusztítónak és rablónak kellene nevezni hódító helyett, mert ők hozták a birodalom pusztulását,

nem pedig a muszlimok (bár Vaz nem ítéli el nyíltan a keresztességet, de panaszából látható, hogy úgy gondolta, a kereszt mentalitás a portugálok kelet-afrikai túlélésének hátráltatója). I. Manuel király is valószínűleg szándékosan mosta el a kereszt háborúk és a gazdaság közötti kapcsolatot, viszont árulkodó jel az, hogy követei II. Gyula pápánál tett látogatásukkor a pápa áldását kérték a Krisztus Lovagrend Manuel általi örökös vezetésére, emellett új kereszt hadjárat meghirdetését és az Észak-Afrikában tett erőfeszítések jutalmazását óhajtották. Itt a szerző visszaidézi a fenti versrészletet, ezzel támasztva alá, hogy a portugálok számára még mindig releváns volt a kereszt mentalitás. Amikor találkoztak az oszmán-törökökkel az Indiai-óceán nyugati részén és a Vörös-tengeren, a terjeszkedés ellenfelét látták bennük, akik ellen kereszt hadjáratot is indítottak. És míg Kelet-Afrikában a térítés és a kereszt ideológia átadása nem működött igazán, addig Közép-Afrika keleti részén új formát öltött.

A második egységben a szerző rátér Közép-Afrika és a kereszténység kapcsolatára. Megtudhatjuk például, hogy ebben a térségben nem éltek muzulmánok, ezért a portugálok, úgy mond „üres vásznon” tudtak dolgozni; ez viszont ahhoz vezetett, hogy a kereszténység motívumai keveredtek a helyi vallásokkal. Simmons Kongó, Ndongo és Benin példáján kívánja bemutatni, miképp fogadták el, vagy épp utasították el a kereszt gondolatot az afrikai uralkodók. Mindhárom terület esetében a királyok hosszú uralkodási időszaka lehetőséget biztosított arra, hogy a politikailag erős uralkodók maguk dönthessék el, elfogadják, vagy elutasítják akár a kereszt hadjáratot, akár magát a latin keresztény retorikát és ideológiát. A portugálok kezdetben kevés uralkodóval tartották a kapcsolatot: Beninben összesen három (*Ozoluá, Esigie, Orhogbua*), Kongóban kető (*Nzinga a Nkuwu, Mvemba a Nzinga*), Ndongóban szintén

két (*Kiluanje kia Samba, Ndambi a Ngola*) uralkodót említ a szerző, akiknek hosszú uralkodási ideje miatt nem szenvedett egyik ország sem a gyors uralkodóváltásoktól, vagy zavaros belpolitikai helyzetűtől (pedig ezek a portugálok hasznára váltak volna).

A kereszties ideológia egyik legnagyobb befogadója és használója Kongó volt, az első találkozás után kialakult szoros kapcsolat révén. Ezt mutatja az is, hogy amikor keresztény néven João da Silva (*Kala ka Mfusu*) kongói herceg portugál látogatása után hazatérve delegációt küldött Portugáliába, a küldöttség (João de Barros XVI. századi leírása alapján) a VIII. Ince pápától kapott kereszties lobogó alatt érkezett; a kongói uralkodó számára a zászló az ellenségei felletti győzelmet ígérte. További bizonyíték az előbbi állításra az is, hogy *Nzinga a Nkuwu* kongói uralkodót a következő évben megkeresztelték I. (Kongói) János néven, *Mvemba a Nzinga* (később I. Alfonz) pedig az első felszentelt kongói püspökké vált. A korai kongói egyház alapjaiban megjelentek a kereszties motívumok, de nem volt túl befolyásos szerepük, pl. a kereszt elterjedése nem kapcsolódott a kereszties eszme elfogadásához, ami pedig még meglepőbb, hogy Jeruzsálem szerepe teljes egészében hiányzott a kongói kereszténységből, de a bizonyítékok hiánya ellenére nem valószínű, hogy a kongóiak a kereszténység virágzásakor figyelmen kívül hagyták volna a szent helyeket.

Fontos még kiemelni I. (Kongói) Alfonz uralkodását, aki rendkívül komolyan vette a kereszténységet, országát keresztény kulturális és szellemi központtá alakította; sőt, többet tudott a kereszténységről, mint a portugálok és még tanította is őket. 1512-ben a portugálok azt kérték tőle, hogy a keresztény társadalom és adminisztráció mintáit terjessze el Kongóban is. Bár a kereszties ideológiának a társadalomban betöltött szerepéről nem volt az utasításban (*regimento*) szó, de biztosan

kapott valami kereszties ideológiával kapcsolatos kiegészítést, valószínűleg így jöhetett létre saját kongói Krisztus Lovagrendjük is. Emellett a királyságban létezett a Szent Hadjárat biztosa (*commissario*) pozíció is, bár a kereszties hadjárat szót soha nem használta egyik fél sem. Alfonz uralkodásában a kereszténység meghatározó volt, egyszer még azt is leírta levelében, hogy mikor testvére ellen készült küzdelemre a trónért, megjelent előtte Szent Jakab egy keresztel. Jakab kereszties katonaszent volt, emellett *Matamoros*-nak, vagyis mörgyilkosnak nevezték, Alfonz pedig hozzá hasonlóan irtotta a pogányokat. A király rendkívül jártas volt a kereszténység tanításaiban, támogatói, a kongói elit pedig a kereszties ideológiát használták fel hatalmuk megtartására; a keresztesség elemeinek átvétele tehát hasznára vált az uralkodó rétegnek. Az Alfonz által vívott háborúkra ugyan nem tekintenek kereszties háborúként, de a fő motívum mégis a következő volt: elfojtani a „lázadó vazallusok hitellenes dacát”; még Krisztus lobogóját is megkapták, hogy használhassák a háborúban. Alfonz emellett saját címert is létrehozott bátyja legyőzése után: vörös alapon ezüst kereszt virágba borulva, Szent Jakabot jelképező kagylók, portugál pajzs, törött fekete bálványok és öt páncélos lovagkar, amelyek kardot rántanak. Tele volt tehát keresztény szimbolikával, emellett pedig létrehozott egy Portugáliához fűződő „rokoni” szálat, egy közös kereszties örökséget. Emellett Alfonz pecsétjén (és I. Manuel érméjén) az I. Constantinushoz kötődő „E jelben győzni fogsz” mondat is szerepelt.

A kongóiak rendszeresen megemlékeztek Alfonz győzelméről, aki lefektette az alapokat az elkövetkezendő generációnak. Kongó a pápával is ápolta a kapcsolatot, uralkodóik a pápától kapott áldást és privilégiumokat is élvezhették, VIII. Kelemen pápa pedig olyan búcsúban részesítette I. Alvaro királyt, amilyeneket eddig a kereszties lovagok kaptak; a pápa-

ság hatalmával fenn kívánta tartani Kongó függetlenségét Portugáliától. A feszültség növekedett Kongó és Portugália között Luanda megalapítása után (1575). 1622-ben csatára került sor (*Mbumbi-i csata*), amely előtt mindkét fél Szent Jakabot hívta segítségül (a kongói katonák szerint, ha a portugálok Szent Jakabja fehér, az övék fekete; ezelőtt nem ruházták fel Szent Jakabot afrikai etnikai jegyekkel): a kongói keresztesség immár kiforrott és önállóvá vált.

Ndongo esetében egészen máshogy zajlottak a dolgok: a vazallus állam egészen *Ngola Kiluanje* uralkodásának végéig vissza tudta tartani a portugál és a kongói előretörést; a század elején kezdte el függetlenedését Kongótól. A portugálok célja volt, hogy az országot és királyát kereszténnyé tegyék Kongó mintájára (emellett pedig ezüst, elefántcsont és rabszolga-lelőhelyeket kerestek). Ndongo azonban nem kért sem a kereszténységből, sem a kereskedelemből. Frei Gouveia pl. levelében azt üzeni a portugál királynak, hogy Ndongót csak megszállás esetén lehet megtéríteni, így lényegében kereszties háborút kért az uralkodótól, aki meg is adta azt, így tehát Ndongo és lakossága kereszties háború áldozatává vált.

Beninben a kongói események szöges ellentéte ment végbe. A portugálok felállítottak egy kereskedelmi állomást, de annyira nem törődtek a létezésével, hogy 1506-ban be kellett zárni, emellett nem küldtek misszionáriusokat sem a térségbe. Ennek ellenére észrevették, hogy egyik vezetőjükkel, Ogané-val úgy bántak a helyiek, mintha a pápa lett volna; ő volt a spirituális élet irányítója, ő szentelte fel az új uralkodókat; emellett a Bini kultúra uralkodói is keresztet hordtak nyakukban, tehát a portugálok szerint a kereszténység valamilyen formában itt is jelen volt, akárcsak János pap országában. Ozolua, Benin királya nem foglalkozott a portugálok megjelenésével, ahogy a kereskedelmükkel sem, ezzel együtt viszont nyolc rabszolgával

ajándékozott meg kiemelkedő portugál személyeket (*Fernão Lopes Correa, Gil Matoso*). Benin néhányszor követséget is küldött Portugáliába, de nem alakult ki szoros kapcsolat. Ozolua meghalt, helyét fia, Esigie vette át. Ozolua elvileg utolsó éveiben elfogadta a kereszténységet és engedélyezte a templomok építését. Esigie követsége segítséget kért a portugáloktól, mivel az ország háborúban állt, a portugálok pedig térítőket küldtek. A királyt viszont nem a kereszties ideológia vagy a megtérés érdekelt, hanem a sereg létszáma, ezért a portugálok egy idő után felhagytak azzal a törekvéssel, hogy megtérítsék bármelyik benini uralkodót. A szerző szerint Benin királyai elfogadhatták volna a kereszties eszmét, hogy erejüket növeljék, de inkább úgy döntöttek, nem kísérleteznek vele. Ezen egységet a szerző egy kérdéssel zárja: Mi a helyzet azokkal az afrikaiakkal, akik olyan intézményekben vettek részt, amelyek teljes létezése a kereszties hadjáratoknak köszönhető (pl. hadsereg)? Többen is csatlakoztak a Santiago-rendhez: Pedro de Sousa (a király unokatestvére), Luís Peres (a király nemese), Dom Pedro da Silva (nemes lovag és a király nagykövete), João de Sá Panasco (volt rabszolga és udvari bolond) és valószínűleg még számos meg nem nevezett személy. Afrika kivette a részét a kereszties háborúból (pl. Kongói Krisztus Lovagrend), Közép-Afrika és Európa kereszties történelme tehát közösen, összefűződve is értelmezhető.

A harmadik és utolsó egységben a szerző kijelenti, hogy a kereszties háborúk tanulmányozását nem korlátozhatják földrajzi határok, mivel a fentiekből adódóan, a kereszties eszme Afrikába is eljutott a portugál terjeszkedés során. Már nem csak azokra a kereszties hadjáratokra korlátozódnak a kutatások, melyeknek központjában Jeruzsálem áll. Az itt bemutatott három eset egyedülállóan bemutatta, hogyan fogadták Afrikában a kereszties ideológiát; figyelemre méltó azonban, hogy a

portugálok a kisebb, kevésbé erős uralkodókkal csak kereskedelmi célból szövetkeztek, nem pedig leendő keresztény szövetségest láttak bennük. Míg Benin és Ndongo elutasította az összes, a kereszties eszmével járó előnyt, Kongó befogadta, így összefonva történetét a portugálokkal. Alfonz kongói király hosszú uralkodása alatt az ország sajátjára formálhatta a kereszténységet (pl. Kongói Krisztus Lovagrend, Szent Jakab afrikanizálódása), a pápa védelmét élvezték, s mindez pozitív hatással volt a bel-és külpolitikára.

A cikk hiánypótló mű, mivel eddig sem a kereszties hadjáratokkal, sem az Afrikával foglalkozó tanulmányok nem vizsgálták részletesen Közép-Afrika szerepét a kereszties háborúk történetében.

Adam Simmons: The African Adoption of the Portuguese Crusade during the Fifteenth and Sixteenth Centuries (A portugál kereszties eszme afrikai elterjedése a XV–XVI. században). *The Historical Journal*, 65 (3) 2022. 571–590. o.

Nagy Noémi

A város peremén? A szegények szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)¹

Az 1960-as években az amerikai *szcientista* történetírás egyik új irányzata a *New Urban History* (új várostörténet) volt. A legfontosabb nívumának az tekinthető, hogy a korábbi várostörténeti munkákkal ellentétben már nem a politikátörténet, hanem a város fogalmának meghatározása, az urbanizáció, a város eredete, a városhálózat strukturális és kvantitatív szempontú vizsgálata, valamint a társadalomtörténeti aspektusok görcső alá helyezése került a középpontba.² Ez a „fordulat” Németországban a bielefeldi iskolához, *historische Sozialwissenschaft*hoz (társadalomtörténeti irányzathoz) köthető és az 1970-es években bontakozott ki. Fő törekvésük *Hans-Ulrich Wehler* megfogalmazása nyomán többek között a (hosszútávú) társadalmi folyamatok, a társadalmi rétegződés és az urbanizáció strukturális szempontú analízise volt.³

Az új megközelítésű város- és társadalomtörténeti elemzések közé sorolható *Hans-Christian Petersen* 2019-ben megjelent monográfiája. Ahogy a XIX. századi orosz irodalomban, úgy napjaink történeti kutatásaiban a „Pétervár-téma” kiemelt figyelmet kap az orosz és más nemzetek történészei körében. Jelen szintézis fókuszában a szentpétervári alsóbb társadalmi rétegek mikro- és makroszintű történetének kvantitatív tanulmányozása áll: bemutatja a lakosság szegényebb rétegeit, támogatásuk lehetőségeit, a városi környezet fejlődésének és a városi tér(használat) társadalmi-dinamikai folyamatainak

1 „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-I-DE-310 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

2 Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, Ráció Kiadó, 2015. 240–241.

3 Uo. 305–307.

szegmenseit. A periféria fogalmát történeti kontextusban általában az Immanuel Wallerstein-féle centrum-periféria elmélet nyomán a város/főváros és a vidék kapcsolatára vonatkoztatjuk. Ezen túllépve Petersen munkája a városon belüli perifériás terek vizsgálatára vállalkozik. Nem véletlenül jelenik meg a címben a kérdőjel, és már ezen a ponton feltehetjük a kérdést: Pétervárott a marginális rétegek nem a periférián éltek?

Hans-Christian Petersen a történettudományok doktora, az oldenburgi *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* tudományos munkatársa. Az általam vizsgált szakmunka jól illeszkedik korábbi kutatásaihoz, ugyanis várostörténettel, társadalmi térhasználattal, orosz–német migráció történettel és az *Ostforschung* történetével kapcsolatban jelentek meg publikációi. Petersen rendkívül sokrétű primer forrásokra épít: a város igazgatásához és fejlesztéséhez kapcsolódó levéltári dokumentumokra, a kortárs feljegyzésekre és térképekre. A forrásfeltárást a moszkvai Orosz Állami Levéltárban, a szentpétervári Központi Állami Történelmi Levéltárban és az Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában folytatta. A levéltárak primer forrásanyaga mellett feldolgozta az Orosz Nemzeti Könyvtárnak a témára és korszakra vonatkozó sajtó- és térképgyűjteményét is. A monográfia egyik legnagyobb erénye, hogy a marginális rétegek memoárjaira is hivatkozik, míg a korábbi szakmunkák döntően az arisztokráciával kapcsolatos dokumentumokat vizsgálták. A szerző a szépirodalmi alkotásokat történeti kútfőként használja fel, például Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij és Andrej Belij írásait. A kötet főként angol, német és orosz szakirodalmi hivatkozásokat tartalmaz, azonban Petersen munkájának legnagyobb értéke annak forrásintenzitásában áll, ugyanis a lábjegyzetek jelentős része forráshivatkozás. A szemléltetés eszközei a színes térképek, összegző táblázatok és fényképek, amelyek közül fontos kiemelni a villamosvonalak és a városrészek fejlesztéseinek terveit, valamint a mortalitás területi megoszlásával kapcsolatos térképeket.

A monográfia öt szerkezeti egységre tagolódik: bevezetésre, három fejezetre és konklúzióra. A szerző a narratívát kronologikus sorrendben taglalja: a vizsgálat az 1850-es években veszi fel a fonalat,

amikor II. Sándor orosz cár (1855–1881) reformjainak eredményeképpen Pétervár urbanizációjának határfoka nőtt, majd 1914-ben teszi azt le, amikor a Nagy Háború következményeként új társadalomtörténeti periódus kezdődött. A vizsgált intervallumban a szerző figyelembe veszi Pétervár közigazgatási funkcióit és azt is, hogy a modernizáció, a reformok (vö. nyugatosok és szlavofilek diszkussziói) a fővárosból indultak ki. A szerző részletesen bemutatja Pétervár urbanizációjának folyamatát és attribútumait, amelynek során a lakosság száma közel a négyszeresére nőtt.

A *Bevezetőben* a szerző a kutatás módszertanát, forrásbázisát és problémafelvetését mutatja be. Utóbbi esetben nem fogalmaz meg minden megválaszolandó kérdést, hanem az egyes fejezetekben kibővíti azokat és újabb megválaszolandó szempontokat visz elemzésébe. A monográfia szerzője kontextualizálja a *társadalmi tér* fogalmát, amelyet a térszociológia és a társadalomtörténet diszciplínáival kapcsol össze. A kötet másik központi fogalma a *városi periféria*, amelyet a város peremvidékére és a marginális társadalmi csoportokra vonatkozóan vizsgál. A monográfia fontos érve nyugszik ezen a ponton, ugyanis Petersen hangsúlyozza, hogy az Orosz Birodalom fővárosának esetében nem csak a *Zarecsnaja* városrész tekinthető perifériának, hanem a belvárosban is megjelentek a szegényebb társadalmi rétegek, akik a piacok és különböző üzletek látogatása mellett gyakran állandó lakókként is szóba kerültek.

A második fejezet a szentpétervári városi térben élő szegények életkörülményeit mutatja be. Mielőtt rátérnénk a szerző elemzésének bemutatására, fontos megvizsgálunk, hogy Petersen kiket tekint szegénynek. A vizsgálat ebbe a kategóriájába sorolja az idénymunkásokat és a parasztmunkásokat, akik a neves német történész, *Jörg Baberowski* véleménye szerint „*idegen testek*” (49. o.) voltak a városokban. A szerző bemutatja a szóban forgó munkások életkörülményeit, munkalehetőségeit és mindennapjait. A fő színterük a Zeljonij-híd környéke és az egyes városi piacok voltak. Érdekes lett volna térképen látni, hogy a térben mégis hol találhatóak ezek a csomópontok. Milyen messze vannak egymástól? Hol csoportosulnak többen? Az egyes pontok között milyen mértékű a fluktuáció?

Véleményem szerint azt a kérdést is megvizsgálhatta volna a szerző, hogy az említett városi tereken és környezetükben hogyan változott a bűnesetek száma, amit össze lehetne hasonlítani Pétervár egyéb közttereivel. Petersen hangsúlyozza, hogy a szegregáció kevéssé jelent meg Pétervárott. A szegényebbek, akik még lakást vagy szobát sem tudtak bérelni, a pincékben és a tehetősebbek padlásán letek otthonra, a számuk pedig a város centrumától való távolodással folyamatosan nőtt.

A szegények életkörülményeinek vonatkozásában a monográfia szerzője a városfejlesztési koncepciókat is szemrevételezte. Petersen úgy gondolja, hogy a város fejlődésének egyenetlensége az aszfaltozott utak és hidak volumenével, a szennyvízhálózat és az ivóvízellátás elterjedésével, illetve a közvilágítással volt kapcsolatban. A szerző ezekre konkrét példát is hoz: a cár által látogatott Fontanka-rakpart és a Bolsoj-proszpekt, valamint a perifériára szorult Zarecsnaja városrész között hatalmas differenciák alakultak ki, utóbbi esetében négyszer kevesebb köztéri lámpa volt, mint a városközpontban, de az útburkolat elterjedésének vizsgálata is hasonló képet mutat. Az ivóvíz és a csatornázás problémája szoros kapcsolatban áll a járványok gyakoriságával. A szegényebb társadalmi rétegek – a szerző adatsorai és számításai alapján – csupán 25 százaléka, míg a többszobás lakások gyakorlatilag mindegyike rendelkezett folyóvízzel és csatornával. Érdeemes lett volna összehasonlítani ezeket a számokat az európai városok adatsoraival. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a szegényebbek is rendelkeztek többszobás lakással, vagy ennek vizsgálatakor a szerző más társadalmi rétegek otthonaira gondolt? Így a társadalmi státusztól függetlenül, csupán a szobák száma szerint jelennek meg a differenciák.

Fontos pontja a fejezetnek, amikor a szerző komparatív vizsgálat alá veti a centrumnak és a perifériának tekintett területek mortalitási adatait. Az 1880-as évekig a fővárosban a járványok miatt a halandóság jócskán meghaladta a születések számát, de a természetes fogyást a főváros irányában zajló migrációs folyamatos ellensúlyozták, így tényleges szaporodásról beszélhetünk. Az egészségüggyel kapcsolatos térképek (62. és 65. o.) rámutatnak, hogy a centrumtól való

távolodással nőtt a halálozások száma, amiben nemcsak a fertőző betegségek játszottak szerepet. Az első szakasz záró részében a szerző vizsgálat alá helyezte Szentpétervár egyes városrészeinek történelmi és társadalmi fejlődésének perspektíváit. Petersen hangsúlyozza a hidak szerepét a peremterületek fejlesztésében, ugyanis véleménye szerint, ha az adott területet híddal kapcsolták össze a város központi területeivel, akkor hamarabb indult meg a városrész fejlődése, mint a híddal nem rendelkező perifériák esetében.

A harmadik fejezet – noha már részben a korábbiakban is érintette a monográfia a témát – a szegények lakókörülményeivel foglalkozik. A XIX. század második felében az európai nagyvárosokhoz hasonlóan Pétervárott is a fő szociális kérdés a lakhatás problémája volt. A korszakban dinamikusan nőttek a lakásárak, ennek következtében a szegényebb városlakók a peremvidékekre kerültek, s jelentős részük pincékben, padlásokon és menedékhelyeken voltak kénytelenek berendezkeni. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a növekvő költségekkel és lakosság számmal párhuzamosan az újépítésű lakások szobaszáma és mérete is csökkent, így egyre többen, egyre kisebb lakásokban és szobákban éltek. A lakássűrűség a városközpontban jóval nagyobb volt, mint a külvárosi negyedekben, azonban a központban található lakások nagy számban üresen álltak. Petersen ennek okát az alacsony fizetésekkel és a magas lakásárakkal magyarázza. Mindezen tényezők hatására sok munkás napi két órát volt kénytelen munkába gyalogolni. A munkába járás kapcsán érdemes lett volna utalni a tömegközlekedés szerepére, megvizsgálva, hogy a szegényebb társadalmi rétegek hány százaléka vehette igénybe a szolgáltatást.

A fejezet taglalja a neuralgikus pontot jelentő lakáskérdés megoldásához kapcsolódó koncepciókat, mindazonáltal egyik sem oldotta fel a problémahalmazt. A szerző úgy gondolja, hogy a megoldás a dzsentifikáció lett volna, s ezen a ponton Pétervár Londonnal és Béccsel kerül összehasonlításra. A brit fővárosban a szuburbanizációs folyamatok a város kialakulásához kapcsolódtak, a metróhálózat kiépítésével és a vasútnak a városi (tömeg)közlekedési hálózatba való bevonásával jártak együtt. Petersen úgy látja, hogy a városi la-

kosság társadalmi és vagyoni heterogenitása és a szegregáció Pétervárott és Londonban nem jelent meg olyan mértékben, mint Bécsben, ahol már a *city* területén is kialakultak az ún. *szegénynegyedek övezetei*. Mindezen tényezők hatására a szerző azon az állásponton van, hogy Szentpétervár fejlődési tendenciája sokkal inkább hasonlítható Londonhoz, mint Bécshez. Petersen a dzsentrifikáció mellett a lakásproblémák megoldását a gyárak által létrehozott bérlakások és éjjeli menedékhelyek létrehozásában látja, amelyekre számtalan pétervári precedenst említ. Petersen kiemeli, hogy az egyes gyárak tulajdonosai így többletbevételekhez jutottak és vonzóvá váltak a munkavállalók körében.

Pétervárott már az 1850-es években megjelentek a szegények életkörülményeinek javítását előírányzó társaságok. A XIX. század végén nemcsak olcsó lakásokat, hanem menzákat, olvasótermeket és óvodákat próbáltak létrehozni. A szerző bemutatja a pétervári nyomornegyedet, a *Vjazemszkaja Lavra*-t, amelynek példáján szemlélteti a szegények életmódját és a lakások körülményeit. Azonban az összezsúfolt lakásokban gyakoriak voltak a járványok, amelyek közül a legjelentősebb az 1895-ös tífuszjárvány és az 1908-as kolerajárvány volt. Éppen ezért a világháború előestéjén a *pétervári дума* több rendelkezést hozott a menedékházak létrehozására és fenntartására vonatkozóan. A munkások alacsony bére sok esetben arra sem volt elég, hogy a nyomornegyedekben lakást béreljenek, amit jószerivel csak a középosztály engedhetett meg magának. Az orosz állami szociálpolitika még kezdetleges volt, a nyomornegyedek felszámolása igencsak későn indult meg, és a rászorulókat csak kis hányadát érintette.

A negyedik fejezet a piacokat, a kisemberek munkahelyeit és a kereskedelmet vizsgálja. A szerző részletesen bemutatja a piac típusait, fejlődését és szabályozását, valamint az utcai kereskedelmet. A piacok esetében minél messzebb volt a városközponttól, annál rosszabb volt a hírneve, illetve annál kevesebb volt az elárúsító helyek száma. A szegényebb negyedekben olyan is előfordult, hogy az élelmiszerek és egyéb áruk szállítását utcai házalók végezték, míg a városközpontban lovaskocsik látták el döntően ezt a feladatot. Petersen rész-

letesen elemezte a piacok áruval való ellátottságát, megállapította az áremelkedés problémáját, s ennek okát a város ellátásának zavaraival magyarázta, ami odáig vezetett, hogy 1913-ban több piacon is fix árakat kellett bevezetni. Az elemzés hiátusa, hogy az ellátási zavarok mozgatóit nem tárja fel a szerző, valamint az árnövekedés tényének megállapítása önmagában semmitmondó, így érdemes lett volna összehasonlítani és ábrázolni az árszínvonal és a reálbérek alakulását. Úgy vélem, hogy elemzés tárgyává lehetett volna tenni a szegényebb társadalmi rétegek foglalkozási szerkezetének komparatív vizsgálatát más orosz és európai városokkal.

A monográfia három forráscsoport elemzésével zárul, amelyek lehetővé teszik a szerző számára, hogy a város marginális rétegeit vizsgálhassa. Az első csoportba az egodokumentumok, vagyis az emlékiratok és naplók kerülnek, például S. Drozsina, M. Kljucsevoj, N. Szvesnyikova dokumentumai. Petersen célja az volt, hogy a város egyes kerületeinek mikrotörténeti aspektusait tükröző iratokat használjon fel. A második forráscsoportot a kérelmek, a beadványok, a petíciók és a panaszok képezik. A harmadik kategóriába a közleményeket, a tudományos folyóiratokat és az irodalmi alkotásokat sorolja a szerző, aki fontosnak tartja kiemelni, hogy a legérdekesebbnek a Vaszja faluról és az Obvodnij-csatornáról, mint a hétköznapi ember „*üdüldőhelyéről*” szóló írásokat tartja. Kétségtelen, hogy a vázolt forrástípusok elemzésének szempontja fontos eleme a munkának, mindazonáltal nem világos, hogy erre miért az elemzés végén került sor, valamint részben önismérlésről is beszélhetünk, ugyanis a *Bevezetőben* már kategorizálta forrásait a szerző. A térhasznált bemutatása alapos, átfogó és minden részletre kiterjedő, a szerző ezzel igazolja monográfiája fő hipotézisét, miszerint a szegényebb társadalmi rétegek nemcsak a perifériális területeken jelentek meg, hanem a városközpontban is, amihez hozzáteszi, hogy a szegregáció közel sem öltött akkora méretet, mint Bécsben. Tehát a szerző megválaszolja a címben feltett kérdést. Úgy gondolom, hogy a városi térhasználathoz és a mindennapok történetéhez fontos adalékot jelentett volna, ha a vizsgálódást egy-egy személy élettörténetén vagy annak egy szakaszán és a munkáján keresztül is bemutatta volna, mint például *Colin*

G. Pooley és Richard Lawton közös tanulmánya, amely David Brindley, egy liverpooli munkás élettörténetén keresztül mutatja be a város 1880-as évekbeli történetét.⁴ Mindazonáltal, ahogy a szerző is hangsúlyozza, az egodokumentumok nagy része töredékes, így feltehetőleg az általam vázolt irányra a forrásadottságok miatt nem került sor.

Peterson monográfiája elérte a célját: a társadalomtörténet és a városi terek szociológiája iránt érdeklődők számára új tudományos eredményeket közvetít. A munka egyik nagy pozitívuma, hogy a modern történetírói megközelítés, a forrásgazdagság és a szakmai terminusok mellett is lebilincselő olvasmányélményt nyújt. A kötet a kortárs városokban zajló folyamatok jobb megértéséhez is elengedhetetlen, ugyanis a történész által azonosított és bemutatott problémák napjainkban is aktuálisak.

Hans-Christian Petersen: *An den Rändern der Stadt? Soziale Räume der Armen in St. Petersburg (1850–1914)*. [A város peremén? A szegények szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)] Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2019. 402 o.

Andrékó Tamás Dániel

⁴ Timár Lajos: *Történeti földrajz és társadalomtörténet*. In.: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 347.

III. György és a nemzetek joga

III. György brit uralkodónak (1738–1820; uralkodott 1760–1820), hosszú regnálása ellenére, nincs valami jó történelmi reputációja, amiben jelentős részben az amerikai forradalom a ludas. A függetlenné váló észak-amerikai brit gyarmatok szemszögéből nézve, ő volt az a zsarnoki uralkodó, aki az angolok ősi szabadságjogaira fittyet hányva, rabszolgaságba akarta dönteni a gyarmatokat, s akinek „jogtalanságait és bitorlásait” oldalakon keresztül sorolta a *Függetlenségi Nyilatkozat*.¹ Így aztán, az amerikai történelemben ő vált mindazon értékek megtestesítőjévé, amellyel szemben az amerikai köztársaságot létrehozták. Az anyaország felől tekintve pedig III. György „volt az az alkalmatlan király, aki először Amerikát, majd a józan eszét is elveszítette”. (3. o.)

Az uralkodónak nemcsak a politikai tehetségét, hanem észbeli képességeit és műveltségét is megkérdőjelezték. Ez utóbbi tekintetben a királynak valóban nem volt könnyű dolga, hiszen teljesítményét olyan, vele egy időben uralkodó fejedelmekkel vetették össze, akik széleskörű műveltségről és intellektuális érdeklődésről tettek tanúbizonyságot, s akik erre támaszkodva, korszerűsíteni igyekeztek országaikat. Olyan személyekre gondolhatunk, mint III. Károly spanyol király (1759–1788), II. Frigyes porosz uralkodó (1740–1786), II. Katalin cárnő (1762–1796) vagy II. József

¹ Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata. In: Új rend egy új világban. *Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Szerk.: Lévai Csaba. Debrecen, Multiplex Media- Debrecen U. P., 1997. 98.

császár (1780–1790), akik „az Euráziát azonos időpontban átívelő modernizációs folyamat keretében, eltérő mértékben ugyan, de ennek elemeiként elsajátították a korabeli műveltséget, az élvonalbeli természetfilozófiát, a jogi reformokat és a kulturális innovációkat”. (3. o.) Ezen koronás fők törekvéseivel szembe állítva, III. Györgyöt „a reakciós royalizmus megtestesítőjeként ábrázolták.” (4. o.)

Ezt a hagyományos képet igyekezett árnyalni *David Armitage*, a Harvard Egyetem Történelem Tanszékének professzora, aki az egyetem jogi karán is hasonló pozícióval rendelkezik. Armitage professzor azon brit születésű, de az Egyesült Államokban tanító történészek közé tartozik, akik ezt a kettős identitásukat kutatásaikban is igyekeznek kamatoztatni. A BA fokozatot még vendégdiákként az egyesült államokbeli Princeton Egyetemen szerezte, viszont MA diplomáját és doktori értekezését Nagy-Britanniában, a Cambridge-i Egyetemen védte meg. Egyetemi karrierbe azonban megint az Egyesült Államokban kezdett. A New York-i Columbia Egyetemen 1993 és 2002 között tanársegédből professzorrá küzdötte fel magát, ezt követően pedig a Harvardra ment át, ahol azóta is tanít.

Armitage professzort főként eszmetörténeti kérdések és a nemzetközi kapcsolatok története érdekli. Legtöbb munkájában ezt a két területet kapcsolta össze egymással. Első könyve a *The Ideological Origins of the British Empire* (A Brit Birodalom ideológiai gyökerei, 2000) címet viselte. Ebben azokat az eszmetörténeti áramlatokat foglalta össze, amelyeket a Brit Birodalom létrejöttének eszmei alátámasztását szolgálták. Következő könyve, a 2007-ben napvilágot látott *The Declaration of Independence: A Global History* (A Függetlenségi nyilatkozat: egy globális történet) jóval nagyobb feltűnést keltett. Hat nyelvre, köztük

japánra és kínaira is lefordították. Számos díjat nyert, a korai amerikai történelemmel foglalkozó legrangosabb egyesült államokbeli folyóirat a *The William and Mary Quarterly* pedig 2008. áprilisi számában külön blokkot szentelt a mű megvitatásának. A munka nagy újdonságát az adta, hogy az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatát nem önmagában, hanem a világtörténelem során máshol elfogadott hasonló dokumentumokkal – köztük az 1849-es magyar nyilatkozattal – összevetve vizsgálta meg. 2013-ban publikálta a *Foundations of Modern International Thought* (A modern nemzetközi gondolkodás alapjai) című monográfiáját. Ez is jelentős feltűnést keltett: a *History of European Ideas* nevű folyóirat szentelt neki különszámot, s ezt is több nyelvre fordították le. Legutóbbi könyve a *Civil Wars: A History in Ideas* (Polgárháborúk. Az eszmékben elő történelem) címmel 2022-ben magyarul is napvilágot látott.

Tanulmányának elején Armitage professzor arra hívta fel a figyelmet, hogy az utóbbi évek bizonyos szakmai fejleményei megérlelték azt, hogy III. Györgyöt más színben lássák a történészek. Az elsőt az jelentette, hogy a szakemberek nagyobb figyelmet kezdtek szentelni az uralkodó intellektuális és kulturális érdeklődésének. A másodikat abban látta, hogy a windsori kastélyban őrzött Királyi Levéltár korábban nem kutatható anyagai váltak elérhetővé a szakemberek számára, harmadik tényezőnek pedig azt tekintette, hogy a történészek „összehasonlító páneurópai és globális kontextusban” kezdték vizsgálni a királyt, aki 65 ezer kötetes könyvtárral, 57 ezer darabból álló térkép és más iratokot tartalmazó kollekciónal és „Európa legjobb tudományos eszközgyűjteményével” rendelkezett. (4. o.) Az ő uralkodása idején jött létre a Royal Academy of Arts, a British Museum és a mai British Library alapjait is ekkor vetették meg. A brit-amerikai pro-

fesszor egy sajátos szakterület, a népek joga (*law of nations*) vonatkozásában igyekezett új megvilágításba helyezni III. György ismereteit.

A népek joga elmélete a római jogig nyúlik vissza és annak két eleméből táplálkozik. Az egyik a természetjog (*jus naturale*), a másik pedig a népek joga (*jus gentium*). Hugo Grotius (1583–1645) szerint az előbbi az emberi viselkedés legfontosabb szabályait foglalta magába, míg Emmerich de Vattel (1714–1767) úgy vélte, hogy a természetjog magasabb, általános alapelveket fejez ki. Ami a népek jogát illeti, a római felfogás szerint ez csak azoknak a népeknek a sajátos törvényeire vonatkozott, akikkel a rómaiak valamilyen kapcsolatba kerültek. Ezeket mindaddig tiszteletben tartották, amíg nem álltak összeütközésben a római joggal vagy szokásokkal. Grotius azonban már azoknak a szokásoknak az összességét értette alatta, amelyek az európai államok egymás közötti viselkedésére vonatkoztak. Ebben a tekintetben, a fiatal György herceg nézeteire Montesquieu báró (1689–1755) felfogása gyakorolt nagy hatást. A nagy francia jogi és politikai gondolkodó úgy vélte, hogy a népek joga akkor kezdett kialakulni, amikor a természeti állapotból kiemelkedő emberi közösségek között konfliktusok kezdtek létrejönni. A kialakuló emberi politikai közösségek versengeni kezdtek egymással, ami közöttük kirobbanó háborúkhöz is vezethetett. Egyes csoportok győzelmet arattak és területeket hódítottak meg, ami olyan rendelkezések kialakulását vonta maga után, amik azt szabályozták, hogy ezeket miként lehet megtartani. E szükségletek, valamint a konfliktusok által okozott pusztítások korlátozásának igénye vezetett a népek jogai intézményének a kialakulásához.

III. Györgyöt és a népek jogát korábban szinte kizárólag az amerikai *Függetlenségi Nyilatkozattal* összefüggésben

kapcsolták össze. Ennek eredeti fogalmazványában Thomas Jefferson (1743–1826) a népek joga súlyos megsértőjeként, a rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság intézménye támogatójaként ábrázolta az uralkodót, aki rabszolga-felkeléseket szított, amerikai alattvalóira pedig rászabadította „a kegyetlen indián vadembereket”.² Ez alapján olyan kép alakult ki III. Györgyről, mint aki a népek jogát „nem csupán saját észak-amerikai birtokai vonatkozásában sértette meg, hanem példátlan módon, nemzetközi szinten áll szemben azzal, az emberiség kalózszerű ellensége, aki a keresztény civilizációt és annak törvényeit fenyegeti”. (6. o.) Armitage professzor azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a későbbi király jóval korábban, már trónörökösi felkészítése során beható ismeretekhez jutott a népek joga vonatkozásában. Ezek az ismeretek pedig egész uralkodói gyakorlatára nagy hatással voltak. Hat éves korától kezdve olyan alapos képzésben részesült, mint a mai napig egyetlen más brit uralkodó sem. Nyelveket, földrajzot, politikai gazdaságtant, jogot, matematikát és természetfilozófiát tanítottak neki. A trónörökös ennek során készített, mintegy 8500 oldal terjedelmű írásai és dolgozatai is a windsori kastélyban őrzött, nem régóta hozzáférhető iratok között vannak, s ezek jelentősen módosították a király ismereteire és műveltségére vonatkozó tudásunkat.

Az iratokból kiderült, hogy a walesi herceg nagyon alapos történelmi képzésben részesült, amiben az is szerepet játszott, hogy jogi oktatásában az angol alkotmánytörténetnek is nagy része volt. A népek joga tekintetében György herceg részletesen tanulmányozta Montesquieu *Törvények szelleme*, illetve William Blackstone (1723–1780) akkoriban alapvetőnek tartott *Commentaires on the Laws of England*

² Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusban összegyűlt képviselőinek nyilatkozata. Uott., 100.

(Kommentárok Anglia történetéről) című munkáját. Egyik, több mint kétszáz oldalas dolgozata, amely az *Of Laws relative to Government in general* (Általában a kormányzatra vonatkozó törvények) címet viselte, erőteljesen tükrözte vissza ezeket a hatásokat. Ez a munka nem azért érdekes, mert eredeti gondolatokat fogalmazott meg, hanem azért, mert „egyrészt betekintést nyújt a fiatal György intellektuális módszereibe, másrészt a népek jogára vonatkozó korabeli felfogásához fűződő formálódó kapcsolatába”. (10. o.)

Armitage professzor arra a kérdésre kereste a választ, hogy a fiatal trónörökös „a népek joga kifejlődésére vonatkozó tudását, illetve annak, az éghajlatnak és a gyakorlati kérdéseknek megfelelő változatait miként alkalmazta a saját korában?” (11. o.) Ezt a kérdést, a jövő uralkodó rabszolgaságra vonatkozó fejtegetései alapján igyekezett megválaszolni és arra a következtetésre jutott, hogy a francia gondolkodó nézetei alapján, György erőteljesen érvelt azon nézetek ellen, amelyek a korban a rabszolgatartás intézményét igazolták. Ez nem csupán Jefferson korábban említett érvelése szempontjából érdekes, hanem azért is, mert királyként III. György erőteljesen ellenezte azokat a törvényhozási kezdeményezéseket, amelyek a rabszolga-kereskedelem körülményeinek javítását célozták. A walesi herceg Montesquieu alapján arra a következtetésre jutott, hogy a hadifogságba vetés elméletével nem igazolható a rabszolgatartás, mivel a győztes fél nem rendelkezik a legyőzött élete elvételének a jogával, illetve, a hódító legyőzöttre vonatkozó jogai nem vonatkozhatnak az utóbbi leszármazottaira. Úgy találta, hogy a rabszolgaság ellentétes a természetjoggal, etikai szempontból romboló hatású, vagyis „ellentétes a társadalom alapvető elveivel.” (12. o.)

De mindez azt is jelenti-e egyúttal, hogy az a rabszol-

ga-kereskedelem is törvénytelen, amelyben oly sok brit alattvaló is részt vett akkoriban? Erre, megint csak Montesquieu alapján azt válaszolta, hogy a világ egyes részein önkéntes szolgaság formájában és az éghajlat elgyengítő hatása következtében kialakult egyfajta „természetes rabszolgaság”, amely nem az emberi tevékenység vagy pozitív törvényhozás következtében jön létre. S mivel a törvény legalább akkora valószínűséggel hoz létre tunyaságot, mint az éghajlat, a rabszolgaság nem szükségszerű körülmény, hanem emberi reformok tárgyát képezi. A francia gondolkodó hatása alatt úgy találta, hogy a rabszolgaság nem található meg a mérsékelt éghajlatú Európában, hanem a forró égövű vidékek sajátja. Vagyis, nincs helye Európában, Amerikában pedig csak az éghajlati meghatározottság miatt létezhet. A trónörökös szövegének háromnegyede közvetlenül Montesquieu átvételét jelentette, viszont a fennmaradó részek arról tanúskodnak, hogy György herceg jól ismerte a korabeli rabszolgaság-ellenes érveket, s az is bizonyos, hogy pozitív módon viszonyult hozzájuk. Ezt a véleményét a korban senki sem ismerhette meg és érdekes, hogy a rabszolgaság korabeli brit kritikusai nem nagyon hivatkoztak a francia gondolkodóra. Mindezzel a későbbi III. György „nemcsak azt a képességét mutatta meg, hogy a rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem ellen kiforrott érveket fogalmazott meg, hanem azt is, hogy a népek jogára alkalmazott szociologizáló jogtudomány kortárs fejleményeivel is tisztában van”. (14–15. o.)

A walesi herceg népek jogára vonatkozó ismereteinek másik forrása William Blackstone korábban említett munkája volt. Lord Bute (1713–1792), a herceg nevelője, majd első általa kinevezett miniszterelnöke (1762–1763), a nemzetek joga tanulmányozásának olyan központjaiban végezte

felsőfokú tanulmányait, mint a groningeni és a leideni egyetem Hollandiában. Az ő felkérésére, a tekintélyes jogtudós magánleckéket is adott a trónörökösnek, aki tanulmányairól a *Short Abridgment of Mr Blackstone's Commentaries on the Laws of England* (Rövid kivonat Blackstone úr Kommentárok Anglia törvényeihez című munkájából) címmel készített összefoglalót. György Blackstone munkájából ismerte meg a királyi felségjogokat, „amelyeket bürokratikus ragaszkodással és majdnem teljes politikai konszenzussal a háta mögött gyakorolt, amíg vaksága és végül a mentális betegsége képtelenné nem tette erre 1810 után”. (16. o.) Az említett két kiválóság mellett, a király könyvtárának 1769-ben készített katalógusa szerint, a népek joga elmélete olyan klasszikusainak művei is ott sorakoztak a polcokon, mint Grotius, Samuel von Pufendorf (1632–1694), Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) vagy Gabriel Bonnet de Malby abbé (1709–1785).

Blackstone művéből a korabeli nemzetközi tengerjogra vonatkozóan is beható ismeretekhez jutott, ami azért érdekes, mert az uralkodása idején zajlott háborúkban mindig felmerült a hadviselő felek és a semleges hatalmak közötti kereskedelem szabályozásának kérdése. A nagy jogtudós tanácsai a nemzetközi szerződések megkötése vonatkozásában is nagyon hasznosnak bizonyultak a fiatal uralkodó számára, aki már a hétéves háborút lezáró előzetes béketárgyalásokba is erőteljesen bekapcsolódott. A győzelmes, a hétéves háborút (1756–1763) lezáró párizsi béke aztán a gondolkodásában élesen szembekerült az amerikai függetlenségi háború végét jelző, szintén a francia fővárosban 1783-ban megkötött, megalázónak tekintett békeszerződéssel. III. György a függetlenségi háború folyamán hevesen ellenezte a gyarmatok függetlenségének elismerését:

„attól félt, hogy a dominóhatás következtében, az amerikai függetlenség elismerését Írországa és a karib-tengeri brit birtokoké fogja követni”. (19. o.) Amint azt Lord North miniszterelnöknek (1732–1792; miniszterelnök 1770–1782) 1779-ban megfogalmazta, az amerikai gyarmatok függetlenségének elfogadása „ennek a birodalomnak a szükségszerű megsemmisülését jelenti”. (19. o.) Amikor pedig erre mégis rákényszerült, a Parlamentben 1782. december 5-én elmondott trónbeszédében csak akadozva és megszakításokkal tudta kimondani, hogy a gyarmatokat „szabad és független államoknak” ismeri el. (19–20. o.) Ugyanakkor, az 1782–1783-as béketárgyalásokat is részletesen nyomon követte, ahogyan az 1802-ben Napóleonnal kötött amiens-i békéét is. A népek joga iránti érdeklődését az is jól mutatja, hogy három fiatalabbik fiát, a választófejedelemként szintén általa uralt Hannoverben található göttingeni egyetemre küldte, ahol a népek joga akkori egyik legkiválóbb szakembere, Georg Friedrich von Martens (1756–1821) volt a tanáruk.

Mindezek alapján David Armitage arra a következtetésre jutott, hogy „a Jefferson által megfogalmazott mítosszal szemben, miszerint III. György ellenséges lett volna a népek jogával, vagy azzal a képpel ellentétben, hogy a »bolond király« mentálisan képtelen lett volna ellátni kötelességeit, levelezése, olvasmányai, hercegi neveltetési programja és gyűjtőszennvedélye alapján úgy látszik, hogy a nemzetközi jog egyik leginkább kötelességtudó és hatékony királyi tanulmányozója volt a XVIII. század második felében”. (20. o.)

Ha viszont mindez igaz, mivel magyarázható, hogy uralkodása során számos kérdésben, fiatalkori véleményéhez képest, sokkal konzervatívabb álláspontot képviselt a népek joga vonatkozásában? Jó példa erre a rabszolgaság és

a rabszolga-kereskedelem kérdése. Láttuk, hogy hercegi tanulóként György milyen radikális, a rabszolgaságot és a rabszolga-kereskedelmet is elítélő nézeteket fogalmazott meg. Uralkodóként viszont, a rabszolga-kereskedelem ellen fellépő mozgalmakat „hamis filantrópiának” nevezte és a tulajdonjog szentségét szem előtt tartva úgy vélte, hogy a karib-tengeri rabszolgatartó gazdálkodás a birodalom gazdasági prosperitásának fontos forrása. (21. o.) Armitage professzor szerint III. Györgyre is érvényes az, hogy „a fiatal modernizálók idejétmúltak, sőt reakciónak tűnhetnek fel, ha nem tudnak alkalmazkodni az elkövetkező változásokhoz. György nem tartott lépést a népek joga azon fejlődésével, ami még saját alattvalói körében is bekövetkezett”. (21. o.) Ebben az a Jeremy Bentham (1748–1832) játszotta a főszerepet, aki – a korábban használatos „népek joga” (*law of nations*) kifejezéssel szemben – 1780-ban megalkotta a „nemzetközi jog” (*international law*) terminust, amelynek már semmilyen kapcsolata sem volt a természetjogi felfogással. III. György ezeket a változásokat már nem követte, sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán tudomással bírt róluk. Könyvtárosai ugyanis nemcsak Bentham és más brit szerzők vonatkozó munkáit nem szerezték be, de Immanuel Kant (1724–1804) ebben a tekintetben alapvető *Zum ewigen Freiden* (Az örök béke, 1795) című könyvét sem. A harvardi történész találó megfogalmazásával élve, a király annak ellenére is benne maradt a Montesquieu és Blackstone által meghatározott, „általá eredetileg elsajátított buborékban, hogy a tapasztalat elmélyítette látásmódját – különösképpen a szerződéskötések vonatkozásában”. (22. o.)

Amint azt tanulmánya elején maga is említette, Armitage professzor nem egyedül képviseli a III. György árnyaltabb megítélését célzó kutatási irányt. A szintén brit születésű, de

tudományos karriert szintűgy az Egyesült Államokban leíró Andrew Jackson O’Shaughnessy professzor is ebbe a sorba illeszthető. Ő, a brit uralkodó negatív megítélését alapvetően meghatározó eseménnyel, az amerikai forradalommal kapcsolatban mutatott rá arra, hogy III. György sokkal összetettebb és érdekesebb egyéniség volt annál, mint ahogy a hagyományos megközelítés mutatta.³ Ehhez a differenciáltabb képhez jelent nagyon jelentős hozzájárulást David Armitage professzor tanulmánya.

David Armitage: George III and the Law of Nations (III. György és a népek joga). *The William and Mary Quarterly*, (2022) 1. sz. 3–25. o.

Lévai Csaba

³ Andrew Jackson O’Shaughnessy: *The Men Who Lost America. British Leadership, the American Revolution, and the Fate of the Empire*. New Haven and London, Yale University Press, 2013. 17-46. Erről a munkáról magyarul is olvasható ismertetés: Lévai Csaba: A férfiak, akik elveszítették Amerikát. Az amerikai forradalom története brit szemszögből. *Aetas – Történettudományi folyóirat*, (2017) 1. sz. 202–208. A magyar történészek közül több művében is behatóan foglalkozott III. Györggyel Borus György. Magyarul lásd például: *Politikai instabilitás III. György uralkodásának első tíz éve alatt*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.; A háborodott „zsarnok”: III. György brit király különös betegsége. *Múlt-Kor. Negyedéves történelmi magazin*, (2019) Nyár, 72–79.

A nagyváradai görögkatolikus szeminárium kispapjai 1792 és 1948 között

Hatalmas és nagyon alapos kutatómunkát végzett a romániai szerző-hármas, melynek eredményeként egy másfél századot átölelő dokumentációt tudott összeállítani a nagyváradai papnevelő intézet növendékeiről. A munka fő mozgatója *Silviu Sana* független kutató, könyvtáros a Nagyváradai „Gheorghe Șincai” Megyei Könyvtárban. A Román Akadémia „Gheorghe Barițiu” Történeti Intézetében (Kolozsvár) szerezte 2011-ben az egyháztörténeti doktori fokozatát a görögkatolikus egyház történetéből. Számos szimpóziumot, tudományos találkozót és kollokviumot szervezett (és vett részt rajtuk) nemcsak Romániában, hanem Magyarországon, Írországbán, az Egyesült Királyságban, az USA-ban és Ukrajnában. Rendelkezik tehát azzal a szakmai háttérrel, ami egy ilyen munkához szükséges. Segítőként – és társszerzőként – maga mellé vett két doktoranduszt is. *Tiberiu Alexandru Ciorba* és *Traian Ostahie* segítette a hatalmas munka elvégzését.

Mindenesetre nagy dicséretet érdemelnek azok az emberek, akik rohanó és egyre inkább technicizálódó világunkban mernek a múlt felé fordulni, és nem csak a nagy távlatokkal kecsegtető jövőbe tekintenek. Közhelyként hangzik, de tény, hogy múlt nélkül nincs jövő, illetve, hogy aki a múltat nem ismeri, a jövőre sem építhet. Többek között azért fontos ez, mert a múlt eseményei már biztos tények, míg a jövőben bekövetkezendő események – még ha biztosnak is látszanak – csak felté-

telezések. Ám minél jobban ismerjük a múltat, annál biztosabb az a bázis, amire alapozhatunk. Különösen akkor, ha a feltárt tények pontosak és hitelesek.

Mindez az Egyház életére is érvényes, mégpedig olyan szinten, hogy megismerjük az egyes egyházmegyéknek és azok intézményeinek a történetét, valamint püspökeinek, papjainak, kispapjainak életrajzát. Az egyházmegyék a hivatalos sematizmusaikban időről időre közölni szokták az adatokat. De ezek nagyon szűkösek, csak a legfontosabb tényeket és statisztikai adatokat közlik. És egy-egy papi személy után esetleg – főleg, ha hosszabb életpályát futott be – több kötetben is nyomozni kell.

Ezt elkerülendő, magyar görögkatolikus egyházunkban már megjelent egy olyan összefoglaló kötet,¹ amely a hajdúdorogi egyházmegyében szolgálatot teljesített papok történeti névtárát tartalmazza. Egy másik kötet² pedig a görögkatolikus papi nekrológoknak körlevelekben megjelent szövegét gyűjti egybe. Így már viszonylag könnyen és viszonylag bő adatokhoz lehet hozzájutni egy-egy görögkatolikus pap esetében. Talán érdemes még megemlíteni egy eddig egyedülálló kötetet is, amely a papi jubileumokat foglalja össze a magyar görögkatolikus egyházban 1914-től 2007-ig. Ez a könyv – amellett, hogy pontos adatokkal szolgál – az elsõmisétõl a rubinmiséig faksimilében hozza az egyes jubileumokra készített szentképeket is.³

A romániai görögkatolikus egyházban még messzebbre tudtak visszanyúlni. Ugyanis a szerző-trió a nagyváradi görögkatolikus papnevelõ intézetben 1792 és 1948 között tanult kispapok

1 Végheő Tamás (szerk.), *Görögkatolikus papok történeti névtára. 1. kötet: A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus 1850 és 1950 között felszentelt papjai*, (Collectanea Athanasiana, V. Varia, vol. 1.), Nyíregyháza 2015. – A második kötet online formában érhető el.

2 Ivancsó István (szerk.), *A magyar görögkatolikus egyház papjainak nekrológjai (1912-2020)*, Nyíregyháza 2021.

3 Ivancsó István, *A magyar görög katolikus papság szentelési emléképeinek gyűjteménye (1914-2007)*, (Collectanea Athanasiana, V. Varia, vol. 2.), Nyíregyháza 2016.

adatait gyűjtötte egybe, hogy aztán a papi életpályájuk adatait is közölje. Összesen 1150 teológushallgató életrajzát mutatja be a kötet, ami önmagában is jelentős szám. Ebből nem jutott el mindenki a felszentelésig, mert 385-en a tanulmányok közben lemorzsolódtak, ami az összlétszám 33 százalékát teszi ki. Azonban így is 765 hallgató (67 százalék) jutott el a papságig.⁴ Mindenképpen jelentős, hogy 1792-től a küsszemináriumban, majd 1914-től a nagyszemináriumban képezték azokat a görögkatolikus papokat, akik a második legnagyobb görögkatolikus egyházmegyében működtek a Trianon előtti területen. Így a román többségű listában örömmel fedezhetjük fel sok magyar papnak a nevét is.

Itt érdemes megjegyezni, hogy ha az életrajzokat alaposan elemezzük, akkor kiderül, van az intézménynek egy sajátos eredménye is. Ugyanis az 1150 diákból 10 püspök, 33 kanonok, valamint 222 tanár⁵ lett. „A 222 tanár közül a legértékesebbeket Budapesten (24%), Bécsben (16%) és Rómában (14%) képezték”.⁶

Dicséret illeti mind a három szerzőt az alapos, precíz, gondos munkájáért. A kötet a rövid bevezető tanulmány⁷ után két terjedelmes fejezetre oszlik. Az egyik a jelzett időszak tanéveinek hallgatóit tartalmazza név szerint. Itt a forrásokat lábjegyzetekben közlik a szerzők. A másik pedig a hallgatók életrajzait közli, ahol az egyes nevek után szögletes zárójelekben állnak a források. A 192. lábjegyzet pontosan jelzi (337. o.), hogy milyen megoszlásban dolgoztak a szerzők. Az 1792–1850 időszakot Tiberiu Alexandru Ciorba doktorandusz dolgozta fel, az 1850–1900 időszakot dr. Silviu Sana, az 1901–1948 időszakot pedig Traian Ostahie doktorandusz. Mindhárman foglalkoztak

4 Vö. 19. o., 3. grafikon.

5 Külön táblázatban lásd 22-23. o.

6 338. o.

7 Teológushallgatók a statisztikai adatok tükrében” címmel: 13-25. o.

az adott időszakra eső tanévek kronológiájával, illetve az életrajzokkal.

Nehéz feladatot és munkát vállaltak a szerzők, amit aztán sikeresen megoldottak. Kutatásaik során felhasználták az egyházmegyei sematizmusokat és évkönyveket, valamint a levéltári dokumentumokat. Ezt egészítették ki és vetették össze a témára vonatkozó egyéb tudósításokkal. A kötet hét oldalból álló irodalomjegyzéke (341–347. o.) igazolja a témának való alapos utánajárását. Örömmel fedezhetünk fel magyar nyelvű forrásokat is közöttük.

A második részben a görögkatolikus teológushallgatók immár nem kronologikus sorrendben állnak, hanem ábécé szerint vannak rendezve, ami nagyban elősegíti az 1157 személy közötti keresést. Az érdekességen túl fontos, hogy a nevek feltüntetésében is nagyon alaposak voltak a szerzők. Ugyanis egy-egy névnek több változatát is közlik, úgy, amint azok a forrásaikban előfordultak. Ez a rész legnagyobb egysége a könyvnek, ami „A teológiai hallgatók életrajza 1792–1948” címet viseli, s egyenként mutatja be minden teológushallgatónak a papságra törekvő útját. Kezdődik a születési hellyel és idővel, majd folytatódik az iskolák felsorolásával (gimnázium, líceum, szeminárium), aztán következik a papi állapot (cölibátus, házasság, özvegy), végül a szolgálati helyeken folytatott (lelkipásztori, társadalmi, politikai, oktatási, kulturális) tevékenység. Végül az is jelezve van, ha valaki valami folytán nem fejezte be a szemináriumot. Itt érdemes megemlíteni, hogy a bevezető tanulmány táblázatai és grafikonjai pontosan bemutatják, hogy milyen megoszlásban érkeztek hallgatók a különböző földrajzi területekről (tény az is, hogy huszonöt százalékban voltak olyan fiatalok, akiknek származási helyét nem sikerült azonosítani).⁸ A nagyváradi egyházmegye területén kívülről Ameriká-

⁸ Vö. 18. o., 1. grafikon.

ból, Szerbiából és Ukrajnából voltak hallgatóik, bár elenyésző számban. Meg lehet figyelni, hogy ebben az egységben lábjegyzetek nem találhatók, ugyanis az egyes személyek saját „szócikkének” a záró részében olvashatók a pontos utalások.

A bemutatásból megtudható, hogy sok teológushallgató 1792-től 1919-ig nemcsak Nagyváradon tanult, hanem másik kilenc intézetben is, melyek között a „négy top teológiai intézet Pest, Bécs, Róma, Esztergom volt”.⁹ Aztán az 1918-as uniót követően megalakították saját teológiai szemináriumukat, amely 1924 óta az „Egyesült Román Teológiai Akadémia” címet viseli.

A kötet érdemi része után természetesen összefoglaló következik angol és magyar nyelven (335–339. o.), majd a már említett bibliográfia, illetve a rövidítések jegyzéke (349. o.), végül pedig az elengedhetetlenül fontos rész: a teológushallgatók névsor szerinti listája (351–365. o.). Azonban még ezzel sincs vége a könyvnek, mert szerző és hely szerinti index zárja a sort (367–381. o.). Meg kell említeni, hogy a mű elején a három szerző rövid életrajza is olvasható (9–10. o.), valamint azt is, hogy *Virgil Bercea* nagyváradai görögkatolikus megyéspüspök írt előszót hozzá (11–12. o.).

A kötet a nagyváradai teológiai oktatás egy jelentős szeletét mutatja be 1792 és 1948 között. A múltba vezet vissza, hogy értékelni tudjuk a jelent, és bizakodni tudjunk a jövőben. Komoly és részletes dokumentáció nemcsak a teológiai intézményben tanult hallgatókról, hanem rajtuk keresztül az intézmény működéséről és végső soron egy egész egyházmegyéről.¹⁰ Igazat

⁹ Teljes összkép: 24. o. 5. grafikon.

¹⁰ A Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola ötvenéves jubileumára készített kötetben jelen sorok szerzője készített egy függeléket, mely az intézményben tanult hallgatók névsorát tartalmazza tanévek, illetve névsor szerinti felosztásban. Ám itt csupán a nevek olvashatók. Vö. Janka György (szerk.), „Örökség és küldetés. A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia anyaga 2000. október 2–3., Nyíregyháza 2001, 240–249.

adhatunk Sana professzornak, aki így fogalmaz: „Ez a kötet az oktatástörténet alapvető mérföldkövei közé sorolható, mind Romániát, mind külföldet illetően”.¹¹ Ehhez még hozzáfűzhetjük: példát adhat a folytatásra.

Silviu Sana – Tiberiu Alexandru Ciorba – Traian Ostahie: *Seminarul Tinerimii Romane Unite din Oradea. II. Studenti Teologi (1792–1948)*, (A nagyváradi egyesült ifjúsági szeminárium. II. közt. Teológus hallgatók) Cluj-Napoca 2022, ISBN: 9786060204336 – 381 o.

Ivancsó István

¹¹ 339. old.

Holokauszt a kelet-szlovákiai vidéki térben

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (*Historický ústav SAV*) gondozásában 1953 óta jelenik meg a *Historický časopis* címet viselő tudományos szakfolyóirat, melynek fókuszában elsősorban Közép-Európa története áll. A szlovák, cseh és angol nyelvű munkákat közreadó folyóirat legutóbbi tematikus kiadványában jelent meg az alábbi tanulmány, amely a holokauszt topológiai vizsgálatát tűzte ki céljául a kelet-szlovákiai régióban, mégpedig Sáros és Zemplén térségében. Szerzője, *Hana Kubátová*, a prágai Károly Egyetem Társadalomtudományi Karának oktatója.

A kelet-szlovákiai régió az első önálló szlovák állam (1939–1945) vezetői számára kihívást jelentett több szempontból is: nem csak a térség etnikai és vallási sokszínűsége miatt, de egyben gazdasági elmaradottsága, a fővárostól való távolsága, illetve a nyugati országrésszel való összeköttetés hiánya okán is. Ráadásul a kormány tekintélye sem kizárólagos itt, gyakran osztoznia kell rajta a helyi politikai és társadalmi, egyben vallási elittel. A korabeli sajtóforrások hitelesen mutatják meg, hogyan próbálta a kormány elvonni a figyelmet a régió problémáiról azzal, hogy a zsidókat tette felelőssé a helyi lakosság állítólagos nyomorba döntéséért.

A szerző ezen a ponton fogalmazza meg a kérdést: hogyan lehetséges akkor a zsidók társadalmi kirekesztésének vizsgálata ebben a térben, illetve milyen mértékben eredményezte azt a központi hatalom zsidóellenes törekvése, és mennyire volt lokális dimenziója; tulajdonképpen elkülöníthető-e a kettő egymástól?

Mint kiderül, a tanulmány írását az a fennálló tudományos diskurzus inspirálta, amely a második világháború alatti zsidóellenes politikát, magát a holokauszt kutatását „térbeli keretbe” helyezi (*spatial*

thinking), lehetőséget kínálva ezzel a kutatóknak arra, hogy az adott tér topográfiája mellett annak topológiáját is megragadják, feltárva így a holokauszthoz vezető utat. Kubátovává a saját, szlovák-zsidó viszonyt vizsgáló kutatására alapozva fontos eszközként tekint a térbeli megközelítésre a holokauszt történetírásában, ezzel ugyanis a politikai résztvevők mellett a társadalom kerül a figyelem középpontjába, vagyis azok a cselekvők, akik látszólag az események perifériáját alkották. Mindemellett a tanulmány az „összetartozás” (*belonging*) koncepciójára épül, olyan publikációkra alapozva, amelyek a történelmileg soknemzetiségű társadalmak megbomlását konkrét régió, város, vagy akár utca kontextusában vizsgálják.

A szerző saját bevallása szerint kutatásának csak egy részére összpontosít a jelen ismertetés tárgyát képező tanulmányában (részben terjedelmi okok miatt): arra, hogyan járultak hozzá a keleti régióban a szlovák állam életszínvonal-javítást célzó, ún. „civilizáló tervei” és szociális programjai – többek között a „gondoskodás a szlovák faluról” kezdeményezés –, a zsidó lakosság társadalmi és fizikai térből való kirekesztéséhez. A korábban feltett kérdést megválaszolva rámutat, hogy bár a két jelenség közti kapcsolat nem okszerű, azok mégsem teljesen elkülöníthetőek egymástól, és bár a társadalmi kirekesztés folyamata felsőbb indítatásból eredt, mégis a helyi szerepvállalás hatott rá előmozdító erővel. A bevezetésben továbbá felhívja az olvasók figyelmét a fogalomhasználatra is, egymás szinonimájaként alkalmazza ugyanis a Kelet-Szlovákia és Sáros-Zemplén megye (*Šarišsko-zemplínska župa*) kifejezéseket (utóbbi formálisan csak 1940-ben keletkezett), teszi mindezt azért, mert elsősorban az ország legkeletibb részének valós földrajzi tere fontos számára.

A holokauszt topológiája és topográfiája

A négy alfejezetre osztott tanulmány első részében bontakozik ki a téma földrajzi, történeti földrajzi aspektusa. A szerző kiemelt szerepet tulajdonít a társadalomtörténészeknek a holokauszt formáiról való differenciáltabb gondolkodás kapcsán, rámutatva arra, hogy a nemzetiségi kormányzatok, lokális hatóságok és a helyi társadalom

hozzaállásának vizsgálata is fontos tényező. Mikrotörténeti munkák bizonyítják a tanúvallomások, memoárok jelentőségét jelen téma kutatásánál is; példaként *Jan T. Gross Szomszédok* című művét említi itt. Az ilyen jellegű munkák rendkívül hasznos forrással szolgálnak, mivel megszólaltatják az addig csupán a történesek 'tárgyaként' kezelt zsidóságot, akik épp ezáltal válnak a történesek 'alanyává'.

Ezt követően kezdi fejtegetni a zsidóellenes politika jellegzetességeit „keleten”, szemben a „nyugattal”, olyan történészekre hivatkozva, mint *Omer Barton*, *Natalia Aleksiu* vagy *Jan Grabowski*. Európa keleti térségében a zsidók ellen irányuló erőszakos megnyilvánulások színterévé általában a közterületek, utcák, főterek, zsinagógák, közeli erdők váltak – vagyis „keleten” a lakosság közvetlenül tapasztalhatta, hallhatta és láthatta a zsidók ellen elkövetett erőszakot, sőt akadtak olyanok, akik részt is vettek abban, vagy legalább is profitáltak belőle.

Nyugaton eltérés észlelhető azonban mind időben, mind az egyes régiók között, és a zsidóság fizikai megsemmisítését itt tulajdonképpen a rengeteg diszkriminatív intézkedés fedte el, ha csak látszólag is – ezért a holokauszt inkább bürokratikus jellegű volt. Kubátovává a „társadalmi halál/megsemmisülés” fogalmát használja, amely *Marion A. Kaplan* történésznek a náci Németországról készített munkáiban szerepelt korábban. Az említett fogalom írja le, hogyan fosztották meg fokozatosan a zsidóságot a gazdasági, vallási és politikai jogoktól egyaránt, ezt követően teljesen kirekesztve őket a társadalomból, amelynek generációkon át tagjai voltak. Míg a fizikai megsemmisítésnek több száz mérföld távolságban voltak kitéve, addig az ún. „társadalmi haláluk” már otthon bekövetkezett.

A szlovák történetírásban mindeddig nem kapott nagy figyelmet a holokauszt jellegének, illetve a nemzetiségek együttélésére tett hatásának tárgyalása, a helyi kontextus fontosságát viszont több publikáció is kiemelte már. Ilyen például *Ján Hlavinka* monográfiája a mezőlaborci zsidó közösségről, amelyben kijelenti, hogy a tér sajátosságainak vizsgálata és megismerése nélkül fontos összefüggések vesznek el; de a szerző ide sorolja *Monika Vrzgulová* munkáit is, amelyek többek között a trencsényi helyi elitet vizsgálják a vagyoni-

hoz és városhoz való kötődésük alapján. Ilyen tekintetben az alábbi tanulmány is előremutató, ugyanis olyan földrajzi térségben végez vizsgálatot, amely nem központi jellegű.

A tanulmány megírására több, az elmúlt években publikált mű is hatással volt: kiemelkedő a *Fogelová – Pekár* szerzőpáros *A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között (Disciplinované mesto. Zásah politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938–1945)* című könyve, amelyben azt vizsgálják, milyen törekvésekkel próbálta saját képére formálni a politikai hatalom a városok köztereit. A szerző megállapítása szerint ezzel rámutatnak arra is, hogy a városok topográfiája nem „csak” háttérrel biztosít a történések számára. A demokratikusnak nem nevezhető rezsim kiépülésével és az egyre radikálisabbá váló zsidóellenes politikával párhuzamosan a város „megtisztításának” fogalma vulgáris, rasszista formát kezd öltetni, vagyis a „megtisztítás” ebben az esetben a csavargókra, koldusokra, romákra vonatkozik. Az állami beavatkozás a városépítészetbe tehát azon túl, hogy annak vizuális formáján változtatott, mély hatást gyakorolt a helyi lakosság életére is.

A kelet-szlovákiai vidék mint soknemzetiségű térség

A második egység első sorai után fel is merül a probléma: a vidéki térség, mint azt megtudjuk, a háború és genocídium kontextusában úgy tűnik, mintha a tudományos érdeklődés perifériáján állna. A korabeli Szlovákia viszont nagyon lassan haladt az urbanizáció útján, a lakosság többsége jellemzően kisebb lélekszámú községekben élt. A második világháború kezdetéig ezek a kisvárosok és falvak nyelvi, kulturális, vallási tekintetben, tradícióikban sokszínűek voltak, ez mégsem állt kikerülhetetlen akadályként a közös együttélés útjába. Sáros-Zemplén megye szemléletes példája ennek; az 1940-es népszámlálás adataiból kiderül, hogy bár a térség lakosságának zöme szlovák nemzetiségűnek vallotta magát, még mindig jelentős számú nemzeti kisebbség élt itt (a magyar nemzetiségűek száma még az első bécsi döntést követő határváltozások után is 65 000). A szerző ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy kellő körültekintéssel kell a

népszámlálások adatait vizsgálunk, a politikai hatalom ugyanis etnikailag egységes szlovák és keresztény állam kialakítását tűzte ki céljául, amiről a korabeli propaganda is tanúskodik. Bármennyire is volt azonban kívánatos az egység, mégsem tűnik valóságosnak. Éppen ez a térség volt a legbonyolultabb helyzetben: az 1938-as bécsi döntés, majd a következő év magyar–szlovák háborús konfliktusa mellett a legnépesebb zsidó közösség is itt volt megtalálható az országban. Jóllehet a zsidó közösséget általában a városhoz kötik, a kelet-szlovákiai térségben mégis jelentős részük élt kisebb városokban, falvakban, amelyet alátámasztanak azon források is, melyek arról számolnak be, hogy ezekben a kisebb községekben a római, görögkatolikus és evangélikus templomok mellett a közelben zsinagóga állt. Mindemellett a régióra az is igaz volt, hogy szembe kellett néznie a nagyarányú munkanélküliséggel, a lakosság alacsony képzettségével és az ipar csaknem teljes hiányával. A kedvezőtlen feltételek a mezőgazdaság művelésére csak tovább rontották a helyzetet, és mint az a tanulmányból kiderül, a szegénység éppen úgy érintette a zsidó lakosságot, akik egyébként ebben a régióban rendelkeztek a legkisebb várossal, mint a nem zsidó lakosokat.

Civilizálni keletet, megszépíteni a falut és „megszabadulni a zsidótól”

Fenti alcím, amely részben a tanulmány egyik fejezetének címét is jelenti egyben, Jozef Tiso, szlovák elnök holicai beszédéből vette elemeit. A beszéd a *Gardista* (IV/186) című folyóirat hasábjain jelent meg 1942-ben, s egyúttal jól tükrözi az állami „fejlesztő” intézkedések és a zsidóellenes politika összemosását. Az állami „támogató” törekvések és a zsidóellenes politika összefüggéseinek feltárása előtt ebben az egységben betekintést nyerünk, a korszakban milyen volt a vidékről alkotott kép. Hosszú időn át ugyanis mind a szépirodalomban, mind a szakirodalomban a városi és vidéki térség két teljesen ellentétes világot testesített meg. A kor szociológiai irodalma szerint a környezet határozta meg az ember jellemét, ennek tükrében pedig egészen negatív ábrázolásban tünteti fel a vidéki embert. A propa-

ganda leleményesen alkalmazta azon elképzelést, amely egyfajta zárt rendszerként tekint a tájra az ott élő egyszerű falusi emberrel, aki izoláltan él mindenfajta politika iránti érdeklődés nélkül; ehhez hasonló leleményességgel rajzolták meg a zsidó kizsákmányoló kocsmáros képét is. Kubátová itt a korabeli propagandából idéz (*Gardista*, a Hlinka-gárda lapja), amelyben az egykori Osztrák–Magyar Monarchián belül a zsidóságnak kedvezőbb életfeltételeket tulajdonít a cikk egykori szerzője, meglehetősen negatív felhanggal. Ebben a szellemben a politikai és társadalmi elit egyaránt a társadalmi problémák kezelésének módjaként magyarázta a zsidóellenes törvényeket, abban a hitben, hogy azok majd a szlovák nemzeti és gazdasági élet megújulását eredményezik.

A keleti régióban viszont mindenekelőtt a hiányzó infrastruktúra kiépítésére volt szükség; de komoly kihívást jelentett a lakható helyek hiánya is, amit a szerző állítása szerint ebben a térségben tovább fokoztak a Magyarország által elcsatolt területek felől beáramló menekültek. A zsidók vagyonának és otthonainak elkobzása ugyan a lakhatási probléma javításán kellett volna, hogy segítsen, de mint az a szerző megállapításából kiderül, hamar korrupció tárgyává vált az egész, és az ügyön végső soron csak azok nyertek, akiknek erre a legkevésbé lett volna szükségük.

A korabeli sajtó, vagy épp a magas rangú politikusokhoz címzett levelek és egyéb források figyelmes olvasása azonban, jelzi a szerző, megcáfolják a vidéki ember tudatlanságáról és érdektelenségéről alkotott képet. A tanulmányban gazdag korabeli forrásanyaggal dolgozik, az előbbieket is többek között egy 1939-es forrással támasztja alá. Ebben egy „szlovák gazda” figyelmezteti a kormányt: a keleti régió még mindig arra vár, hogy az állam végre segítséget nyújtson most már a földműves gazdáknak, mindenki mást követően; megjegyezve azt is, hogy ők, a gazdálkodó parasztság voltak azok, akik a leginkább ellenálltak a nemzetiségi elnyomás kísérleteinek korábban.

A kormány társadalompolitikájának konkrét, vidéket megcélzó megnyilvánulása a „szlovák falu megszépítésére” vonatkozó („gondoskodás a szlovák faluról” megnevezéssel is illetett) kezdeménye-

zés volt. A kezdetben nem egészen egyértelműen meghatározott terv széleskörűen magába foglalta például az útjavításokat, patakok szabályozását; de a beruházások mellett a helyi parasztság kulturális felkarolását is. Ez utóbbit összefüggésbe állítva a fiatalok részére tartott azon előadásokkal, amelyek valójában a jövőbeli zsidó vagyon elkobzóit (*arizácia*) képezték, azt mutatja, hogy a „falvak megszépítése” és a zsidók társadalmi, gazdasági életből való kirekesztése közti kölcsönösség a kezdetektől nyíltan tekinthető.

A kelet-szlovákiai falvakat megcélzó „civilizáló missziót” a korabeli sajtó vagy épp a kormány képviselőinek hivatalos nyilatkozatai sikerként mutatták be. Valóban épültek kutak, kultúrházak, nyíltak könyvtárak, továbbá sor került utak javítására, valamint arra, hogy áramot vezettek a községekbe, és számos egyéb intézkedés is történt. Mindemellett a közttereket nemzeti motívumokkal díszítették, amivel ezek a rezsim politikai hatalmának megerősítése színterévé váltak, ebben pedig nem elhanyagolható a helyi politikai és társadalmi elit segédkezése. A zsidók társadalmi térből való kirekesztésének is fontos momentumává vált a köztterek használatának korlátozása.

Befejezés

A tanulmányt lezáró egységben a szerző a korábbi fejtegetések után kijelenti: az életszínvonal növekedéséért tett intézkedések az ország keleti felében, ill. a periféria civilizálása nem a zsidók elleni genocídium mellett, azzal egyidejűleg zajlott, hanem annak szerves részeként. Ahogyan fokozatosan felvirágoztatják a régió községeit, ezzel párhuzamosan egyre több diszkriminatív intézkedést vezetnek be a zsidó lakossággal szemben (megjegyzendő azonban a tény, hogy mellettük hasonló módon rekesztik ki a romákat is), majd nemsokára elkezdődik a szervezett deportálásuk is.

Hana Kubátová: Topológia holokaustu na východoslovenskom vidieku [A holokaustot topológiája a kelet-szlovákiai vidéken]. *Historický časopis* 69/4 (2021) 601–625. o.

Salò: agónia és extázis

Mimmo Franzinelli Az Olasz Szociális Köztársaság története 1943–1945 (Storia della Repubblica Sociale Italiana 1943–1945) című nagymonográfiája a Salò-i Köztársaságról szóló, immár megszámlálhatatlanul sokadik könyv *Renzo De Felice, Indro Montanelli és Mario Cervi, Claudio Pavone, Giorgio Bocca, Gianni Oliva, Mino Monicelli, Silvio Bertoldi, Ray Moseley, Mino Caudana és Arturo Asante, Mario Avagliano és Marco Palmieri, Cecilia Nubola* és mások művei mellett, melyeknek java része szerepel is a kötetvégi bőséges jegyzetapparátusban (539–596. o.). A téma a jelek szerint kimeríthetetlen, nem szűnik vonzani kutatókat, kiadókat, olvasókat. A salò-i náci bábállam ugyanis „a huszadik századi Olaszország történetének legnyugtalanítóbb időszaka” nem csupán „a fasiszta-republikánus kormány által segített német megszállás, az Ellenállás elnyomása, az ország termelési erőinek kizsákmányolása, a zsidóüldözés” (IX. o.) miatt volt: egy sajátos „emlékezetháború” (*guerra della memoria*, 192. o.) teszi kétszeresen „maivá”, időszerűvé. Franzinelli műve a második világháború mellett ennek a vértelen „háborúnak” is dokumentálója. Nem tárgyilagos kívülállóként: a szerző állást foglal a politikai-szellemi-historiográfiai jobbratulódással szemben, bírálja a sajátosan értelmezett „nemzeti megbékélés” megszépítő „kiegyenlítősdíjét” (178. o.), többször is vitatja *Giampaolo Pansa* népszerű „revizionista” munkáinak alaptézisét, „a legyőzöttek vérenek” áldozati retorikáját, a „partizánkegyetlenség”, az Ellenállás és a Felszabadítás „perbe fogását” (178., 434., 526. o.). Mindazonáltal szintézise korántsem pusztán egy történészvita állomása. Összegzés a korábbi szakirodalomhoz képest szükségszerű átvételekkel és átfedésekkel, ugyanakkor újonnan feltárt dokumentumok (például Mussolini sze-

retője, „Claretta Petacci archívuma”, X. o.) felhasználásával és – leg-
alábbis részben – új csomópontok kijelölésével.

Franzinelli Salò-képét általános érvénnyel jellemzi az egyik al-
fejezet címe: „Az Olasz Szociális Köztársaság erőszak és tehetet-
lenség között” (472. o.). Ugyanígy a vezérről, Benito Mussolini-
ről rajzolt arcképét is. Bemutatja, mennyire igaza volt a Ducénak,
amikor önmagát ismételten „járkáló hullának” minősítette (12. o.).
Hitler egykori példaképéből a Führer Quisling-szerű (21. o.) bábja
lett, amiképpen tegnapi birodalmából félországnyi pseudoállam.
Ez azonban nem csökkentei vagy kérdőjelezi meg a formálisan „szö-
vetséges”, valójában kollaboráns-helytartó másod-diktátor (114. o.)
felelősségét, bűnösségét. Az uralma ellen fellázadt veje, Galeazzo
Ciano kivégzésétől a csekély, harmincezres lélekszámú zsidóság tö-
meggyilkos üldözéséig (68–80., 409–471. o.) megannyi büntett pél-
dázta a nyilvánvalóan vereségre, megsemmisülésre ítélt bábreszim
pusztító és önpusztító, kétségbeesett és irracionális ámokfutását. A
„repubblichinóknak” csúfolt utó-fasiszták legvadabb rémtetteiket,
legborzalmasabb gyilkosságait akkor követték el, mikor háborús
vereségük már elkerülhetetlenné és számukra is egyértelművé vált,
amikor a szövetséges előrenyomulással szemben nem bírtak erőt fel-
mutatni, csakis a partizánok megkínzásával és kivégzésével, a pol-
gári lakosság, az ellenzékiek, az üldözött kisebbségek terrorizálásá-
val élhették ki frusztrációjukat és kelthették a hatalmasság illúzióját
(313–408. o.).

A vérengzések elkövetői szélsőségesen ellentmondásos módokon
végezték. Junio Valerio Borghese, „a köztudatba csoportos akasztá-
sok, kínzások és agyonlövések révén bevonult” X Mas terrorbanda
parancsnoka annyira megúsza, hogy az ötvenes években szélsőjob-
bos (MSI) politikus lett, sőt 1970-ben államcsínyt is megkísérelt,
hogy aztán napjait spanyolországi száműzetésben fejezze be 1974-
ben (327–337. o.). Aurelio Spadoni, a Muti Légio (*Legione „Muti”*)
alvezére, aki nem átalotta magát egy fogoly kínvallatása közepette
lefényképeztetni, a demokratikus Olasz Köztársaságban „a neofasiz-
mus egyik ikonja lett” (353–360. o.). A Fekete Brigádok (*Brigate
Nere*) „sorozatgyilkos és -kínzó” vezérei közül az egyik, Livio Fa-

loppa (Borghesehez hasonlóan) a francoista Spanyolországba menekült, a másikat, Vito Spiottát megtorlásul föbe lötték (361–369. o.). Akárcsak Felice Fiorentini önkinevezett „ezredest”, falvak felégető-jét, akit előtte csaknem meglincseltek, s egy ketrecben mutogattak mint „vadállatot” (372–373. o.). A saját kezűleg is gyilkoló Mario Carità kínzómaster („nem elmebeteg, se nem szadista, hanem megszállott fasiszta”) a felszabadítókkal vívott tűzharcban esett el (373–376. o.). A kábítószer-élvező, nőket is kéjjel megkínzó és megölő Koch Bandát (*Banda Koch*) maguk a salò-i hatóságok is felosztatták, a névadó Pietro Koch-ot bebörtönözték, az összeomlás után antifasiszták kivégzőosztaga végzett vele – a fiatal, pályakezdő filmrendező, Luchino Visconti kamerája előtt (376–380. o.). Az önkéntes-kiegészítő „fasiszta katonanők ritkán részesültek kegyelemben, sőt, a férfiaknál több erőszakosságot kellett elviselniük, amit – ideológiai okok mellett – a férfi-szexizmus motivált” (380–389. o.). A kollaboráns katolikus papok közül a ferences „Eusebio atya” Argentínába menekült, a kapucinus Fra Ginepro da Pompeianából „klerikálfasiszta” kultuszfigurát csináltak követői, don Calcagno, a *Crociata Italica* (Olasz Keresztesháború) című lap főszerkesztője az „Istenben és Hitlerben hívő”, szakadárként a pápa által kiátkozott plébános, partizánbosszúnak esett áldozatul (399–408. o.) Akárcsak Goffredo Coppola bolognai rektor (521. o.) és vele körülbelül tízezer fasiszta, kollaboráns, akikhez képest a bírói ítélettel kivégzettek száma (91) éppúgy elenyésző volt, mint francia sorstársaikhoz viszonyítva. A Togliatti-féle amnesztia esetenként elképesztő „szivacsstörése”, tömeggyilkosok megmenekülése ennek fényében értelmezendő (524–534. o.).

Kultúrtörténész számára különösen érdekes a *Kultúra és propaganda* című VI. fejezet, abban is főleg „négy salò-i értelmiségi” sorstörténete. Giovanni Gentile filozófus egyetemi tanárt partizánmerénylők gyilkolták meg; Filippo Tommaso Marinetti futurista irodalmár haláláig hűséges maradt „a Benito Mussolini politikai-katonai gényusza által vezetett, a Nagy Németországgal és a Nagy Japánnal szövetséges Olaszországhoz”; az amerikai költőt, Ezra Poundot háborús és antiszemita uszításai miatt hazaárulásért hosszú esztendőkre elmeegógyintézetbe zárták, ahonnan kiszabadulva szintén végnap-

jaiig dicsóította „Bent”, azaz Benitót; a „tradicionalista” bölcseleő, Julius Evola a legszélsőségesebb rasszista náci fasizmust hirdette Salò előtt, alatt és után (237–312. o.). Ma Magyarországon divatos szerző, rajongó hívekkel.

Mimmo Franzinelli: *Storia della Repubblica Sociale Italiana 1943–1945* [Az Olasz Szociális Köztársaság története 1943–1945], Laterza, Bari–Roma, 2020. 620 o.

Madarász Imre

Vita az atombomba ledobásának szükségszerűségéről és a japán fegyverletételről

1945. augusztus 6. – Hirosima. 1945. augusztus 9. – Nagaszaki. Két dátum és hely, ami beleégett az emberiség kollektív tudatába. A két atombomba nyomán okozott mérhetetlen pusztítás és ártatlan emberek tízezreinek a halála egy szempillantás alatt megváltoztatta, hogyan gondolkodik az emberiség a tömegpusztító fegyverekről. Sok szempontból pont a Japánra ledobott két atombomba lett a biztosítéka annak, hogy a hidegháború és az utána eltelt évtizedekben is egyik hatalom sem fontolgatja igazán komolyan ennek a fegyvernek a bevetését, hiszen egy atomháborút nem lehet megnyerni – a „győztes” is olyan komoly veszteségeket szenved, ami szinte felér egy vereséggel. A természetet pedig olyan csapás éri, amit szintén nem lehet belátható időn belül kiheverni. *Marc Gallicchio* könyve ezt a problémát járja újból körül, ezúttal az amerikai politikai döntéshozókra fókuszálva.

1943 januárjában Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök meghirdette a feltétel nélküli megadás elvét az ellenséggel szemben, így Japánnal kapcsolatban is. Ez volt a megkérdőjelezhetetlen és több szempontból logikus amerikai cél a háborúban. Amikor azonban Németország kapitulált 1945 kora májusában, a kérdés némileg komplikáltabbá vált. Japán teljes legyőzése még mindig fontos szempont volt, csakúgy mint a Szovjetunióval való egyre nagyobb és nyilvánvalóbb rivalizálás is. Mivel a jaltai konferencián megállapodás született, miszerint a szovjetek három hónappal az európai harcok befejezése után megtámadják Japánt, hirtelen sürgető lett Washingtonnak, hogy a háború minél előbb véget érjen Ázsiában is. Ugyanis az amerikaiak attól féltek, hogy Moszkva túl sok területet fog be-

kebelezni és túl nagy befolyáshoz jut Kelet-Ázsiában. Ehhez ellensúlyt kellett találni, ami Kína és Japán lehetett. Utóbbi ország akkor tölthette be ezt a szerepet, ha a háború minél előbb véget ér úgy, hogy katonailag ugyan teljesen megrendül és a béke útjára lép, de gazdaságilag betöltheti korábbi jelentős szerepét. Ennek eléréséhez viszont egy feltétel nélküli megadás követelése lassító tényező volt, mivel a japánok a császárság intézményét mindenképpen sérthetetlennek vélték. Roosevelttől áprilisi halála után az új elnöknek, Harry Truman-nak és az amerikai vezetésnek adva volt tehát egy súlyos dilemma, ami komoly geopolitikai kérdésekre vonatkozott, és erre kellett minél hamarabb megoldható formulát találniuk. A különböző amerikai katonai haderőnemek egymással vitában álltak, mi is lenne a legjobb megoldás. Egy blokád, ami térdre kényszerítheti a japánokat, jól hangzott, de kérdéses volt, mikorra hozhat eredményt. Egy invázió szintén elhúzódó harcokat és komoly veszteségeket jelenthetett, ami éppen ezért belpolitikai szempontokból volt megkérdőjelezhető. Az viszont világos volt, hogy a szovjeteket valahogy meg kellett állítani, mielőtt komoly stratégiai előnyhöz jutnak Kelet-Ázsiában. Erre lehetett megoldás az atombomba.

A szerző természetesen bemutatja a japán álláspontot is, ami mindenképpen a könyv erőssége. A japánok semmilyen körülmények között nem akartak hallani a feltétel nélküli megadásról. Ennek elsődleges oka abból a félelemből táplálkozott, hogy amennyiben így tesznek, az amerikaiak el fogják törölni a császárság intézményét és egyéb mélyre ható változásokat követelhetnek ki a japán társadalomban. A japán harci morál pedig azt diktálta, hogy amennyiben elég kitartóan védik megtámadott szigeteiket, az a veszteség, amit képesek az amerikai hadseregek okozni, együttesen az otthoni amerikai társadalomban jelentkező egyre jelentősebb háborúba való belefáradásba, elég lehet egy feltételek mentén aláírt fegyverletételre és békére. Hirohito császár személye és a császárság intézménye a japánoknak „szent” volt, de akit és amit az amerikaiak jelentős része a japán katonai kormányzat áldozatainak látott vagy kívánt látni.

A szerző részletesen bemutatja a potsdami konferenciát megelőző, az amerikai kormányzaton belüli vitasorozatot a fenti kérdéskörrel.

Különböző oldalak mást-mást tartottak fontosnak és eltérő súllyal értékelték objektív tényeket. Az újsütetű elnök pedig nem volt eléggé határozott, és talán kicsit direkt módon is hagyta, hogy az eltérő vélemények túlburjánozzanak. A lényeg viszont az, hogy mire Truman elutazott a konferenciára Németországba, addigra megvolt az amerikai hivatalos döntés: a japánokat még egyszer figyelmeztetni kell – a szövetségeseik tudtával. Az is kiderült, hogy a szovjet térnyerés és a feltétel nélküli fegyverletétel kérdése szervesen összekapcsolódott az amerikai döntéshozók fejében. De Gallicchio megállapítja, hogy „azok, akik a feltétel nélküli fegyverletételt támogatták politikailag szinte mind konzervatívok voltak és a republikánus párthoz tartoztak, míg velük szemben voltak azok, akik a feltétel nélküli fegyverletételt demokratikusan vezérelt politikának tekintették, amely Roosevelt örökségének egyik fontos jellemzője volt”. (69. o.) Ez azért is fontos, mert mintegy két évtizeddel később már gyökeresen megfordultak ezen politikai oldalak nézőpontjai arról, mit is kellett volna tenni 1945-ben Japán kérdésében.

Akkor már a konzervatívok tartottak a szovjet katonai manőverek nyomán fellépő helyzetről, míg a liberálisok pedig inkább a japán feudalizmus felszámolását és annak helyében egy demokratikus állam alapjainak lerakását gondolták fontosabbnak, mint bármilyen szovjet ambíciók letörését.

A szerző külön fejezetrészt szentel az amerikai közvéleménynek a kérdéstről kialakított álláspontjáról. Ez azért fontos, mert a demokratikus USA-ban a mindenkori vezetés nem hagyhatta figyelmen kívül az emberek akarátát. És az állampolgárok rendszeresen elárasztották leveleikkel a választott kongresszusi képviselőiket arról, hogy mennyire elégük van a háborúból, vagy miképpen kellene azt lezárni. Ez a nyomás hatott a kongresszusi tagok véleményére is, míg a sajtó gyakran publikált közvélemény-kutatásokat, illetve kormány- vagy kormányközeli tagok által kiszivárogtatott kormányzati elképzeléseket. És mivel a belpolitikai megfontolások mindig is elválaszthatatlanok voltak a külpolitikai döntésektől, Trumannak figyelembe kellett venni azt, polgártársai mit tartának helyesnek.

Az amerikaiaknak segítséget jelentett, hogy megfejtették a japán titkos kódokat, így pontosan tudták, mit gondolnak a japánok és milyen lépéseket készülnek tenni. Egyértelmű volt, hogy egyrészt arra játszanak, hogy az amerikai közvélemény már belefáradt a háborúba, másrészt nagy erőket összpontosítottak Kjúsu szigetén, ahol véres harcokra szerették volna kényszeríteni az esetleges támadó erőket, így kikényszerítve egy enyhébb megadási feltételrendszert. Ami a korábbi, a japánok által elfoglalt vagy birtokolt szigetek elleni támadások alatt felgyülemlett tapasztalatot illeti a japán harci morállal kapcsolatosan, de különösen az, ami Iwo Jimán és Okinawán történt, sok amerikai vezetőt jogos félelemmel töltött el a várható emberveszteséget illetően.

Ilyen dilemmák között tartották a potsdami konferenciát (1945. július 17–augusztus 2.), amelynek során kapta Truman a hírt, hogy az új-mexikói sivatagban sikeresen teszteltek egy atombomba prototípust. Július 26-án megjelent a Potsdami Nyilatkozat, amely figyelmeztette Japánt, hogy amennyiben nem teszi le a fegyvert, teljes pusztulás vár rá. Ebben a nyilatkozatban nem esett szó a császár személye és a császárság intézményének megmaradásáról, mindössze nagyon közvetett utalás volt arra, hogy a japán társadalom maga dönthet majd erről. A japánok szinte menetrendszerűen visszautasították a Nyilatkozatban lefektetett elveket, és továbbra is úgy gondolták, az idő nekik kedvez: a szövetségesek előbb-utóbb nem lesznek képesek megegyezni egymással, az amerikai társadalom egyre jobban megelégteli a háborút, míg a nagy veszteséggel fenyegető partraszállás miatt csak később kell esetleg szembenézni a betolakodókkal. A japán kormány militarista többsége a japán morális felsőbbrendűség távlatából vizsgálta a dolgokat – meglehetősen illuzórikusan.

Az amerikai katonai vezetés a támadás alternatíváit fontolgatta térben és időben, a hazai fronton pedig a gazdasági érvek kezdtek minél erőteljesebb hangot kapni, amikor augusztus 6-án ledobták a világtörténelem első atombombáját. A Hirosimát ért támadás hatását utólag nehéz lenne alábecsülni – bármilyen szempontból. Az adott helyzetben viszont nem rendítette meg a japán vezetők eltökéltségét, hogy a végsőkig kitartsanak. Augusztus 9-én azonban kettős

sokkhatás érte őket: a szovjet csapatok megtámadták a Mandzsúriában állomásozó japán csapatokat és feltartóztathatatlanul nyomultak előre, míg aznap a második atombombát is bevetették Nagaszaki ellen. Ennek nyomán a japánok már csak egy dolgot akartak elérni, nevezetesen azt, hogy a császárság intézménye fennmaradjon és Hirohito továbbra is a trónon ülhessen. Truman még mindig a teljes feltétel nélküli megadás híve volt, mert Hirohitót is háborús bűnösnek tekintette, és nagy volt a félelem amiatt is, hogy amennyiben a japán uralkodó a helyén marad, megnehezíti a háború utáni amerikai intézkedések végrehajtását. Ugyanakkor egy ilyen kompromisszum segíthette is az amerikai megszálló csapatok dolgát. A dilemmából végül a császár proklamációja jelentette a kiutat, aki elfogadta a Potsdami Nyilatkozatot, noha népéhez intézett beszédében a „vereség” és „megadás” szavak nem hangzottak el. Miután megghiúsult néhány erőtlén lázadás, végül szeptember 2-án a felek hivatalosan is aláírták a háborút lezáró okmányt. A császárság megmaradt ugyan, de a kinevezendő szövetséges főparancsnok hatásköre alá került, aki megkezdte Japán demokratizálását. Az egoista és gyakran problémákat okozó Douglas MacArthur tábornok összeségében jó munkát végzett, de egyénieskedő magatartása már ekkor megmutatkozott, amit Truman és kormányának több tagja is nehezményezett. Ez az ellentét vezetett majd a koreai háború elején MacArthur eltávolításához.

Az utolsó fejezet tárgyalja a legizgalmasabb kérdést: szükség volt-e az atombombák ledobására a feltétel nélküli megadás kiero-szakolásához, vagy ez csupán politikai lépés volt a vélt vagy valós szovjet terjeszkedés miatt, esetleg azzal összhangban? Ahogy véget ért a háború, szinte egyből megkezdődött a politikai csatározás az Egyesült Államokban arról, mennyire volt helyes a Japán elleni katonai stratégia. A konzervatívok hamar megkezdték hosszú harcukat Rooseveltt és Truman feltétel nélküli megadási politikája ellen, és odáig mentek, hogy azzal vádolták a korábbi és jelenlegi elnököt és azok külügyminisztériumi hivatalnokait, hogy szándékosan nem akarták elfogadni Hirohito jelzéseit azon szándékáról, hogy véget akar vetni a háborúnak már 1945 tavaszán, csakis azért, hogy a Szov-

jetunió minél nagyobb teret nyerhessen Kelet-Ázsiában. Ebből következett, hogy sem a szovjet katonai segítség, sem az atombombák ledobása nem volt szükséges a Japán elleni győzelemhez. Mint lenni szokott, bármennyire sok csúsztatás és kifejezett valótlanág volt ebben az érvrendszerben, politikailag hatásos volt és gyorsan terjedt. Sajnos a kínai kommunisták győzelme 1949-ben, majd rá egy évre a koreai háború nyitánya sokaknak még hihetőbbé tették a konzervatívok narratíváját, és ez is hozzájárult a McCarthy-korszak megjelenéséhez. Az ötvenes évek közepére bevett republikánus gyakorlattá vált támadni a demokraták külügyi céljait és megoldásait a második világháború második felét illetően, mert szerintük az vezetett a szovjetek nemzetközi térnyeréséhez a háborút követően, amihez az USA csak asszisztált.

Amint elült a sok szempontból hiábavaló jobboldali kritika, helyét felváltotta a balról érkező támadás. Gar Alperovitz 1965-ös könyve az új baloldali revíziós történetírás első nagy felütése volt, amelyben a lényegi kritikai pont az volt, hogy az amerikai kormányzat, de különösen Truman az atombombákat a szovjetek elleni megfélemlítés eszközeként tekintette és kezelte. Ezek szerint Truman csak azért húzta olyan sokáig a háborút, hogy bevethesse az atombombát és ezáltal jobb helyzetbe kerülhessen Európában a növekvő szovjet jelenléttel szemben. Az elkövetkező három évtizedben kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódott a vita, és a tradicionalista történészek sok szempontból visszaverték a támadást, majd az évszázad vége felé a középutas történészi nézőpont kezdett dominálni, miszerint a két atombomba bevetése egy összetett és nem egytényezős döntés eredménye volt.

Mint Gallicchio konklúziójában megállapítja, hogy a feltétel nélküli megadás elve óhatatlanul vitatott kérdéskorré vált, egyszerűen azért, mert Rooseveltt politikáját képviselte, s emiatt ideológiai huzavona alakult ki körülötte. A belpolitikához hasonlóan, Rooseveltt külpolitikája is a két nagy tábor (republikánusok és demokraták) közti viaskodás tárgya lett. A szerző szerint ezek az ideológiai viták – amiket részben a szovjet térnyeréstől való félelem hívott életre – beárnyékolták Truman elnök első hivatali hónapjait, miután át-

vette az elnöki széket az elhunyt Rooseveltől 1945 áprilisában. De fontos megállapítás az is, hogy teljesen valószínűtlen volt, hogy a japánokkal meg lehessen állapodni arról, hogy a császárság intézményét megszüntessék vagy alárendeljék egy külföldi hatalomnak. Gallicchio szerint a „feltétel nélküli megadás azért maradt a mai napig vitatott kérdés, mert ez a politika elválaszthatatlan az atombombáktól és a szovjetek támadásától” Mandzsúriában. (213. o.) Viszont az is fontos megállapítása, hogy a feltétel nélküli megadás nem öncélú katonai stratégia volt, hanem Japán demokratikus átalakításához vezető út egyik nagyon fontos első lépése. Ahhoz, hogy ezt Amerika megvalósíthassa, Trumannak ellen kellett állnia konzervatív tanácsadóinak, akik a monarchia megőrzését javasolták, míg a megszállásban visszafogottságot kellett mutatnia. Mindezek tükrében kell az atombombák ledobását is értékelni.

Gallicchio könyve fontos és elgondolkodtató. Érdekes kérdés, hogy végül is feltétel nélküli megadás történt-e Japán részéről, hiszen, még ha limitált formában és hatáskörrel is, Hirohito a helyén maradt és a császárság intézménye a mai napig él. Különösen fontos az az aspektus, hogy amennyiben egy politikai erő eltorzítva tálalja az igazságot, de azt elég hangosan és kitartóan teszi, tömegek gondolkodását befolyásolhatja. És ha visszagondolunk, mi történt 2021. január 6-án Washingtonban, akkor sok hasonlóságot fedezhetünk fel az 1945-ös feltétel nélküli megadás és a Japánra ledobott atombombák, illetve a 2020-as „elcsalt szavazás” között az Egyesült Államokban, legalábbis ami a közszereplőket és a közembereket illeti. A történelem és a tények ugyanis nem változnak, csak a róluk alkotott vélemények.

Marc Gallicchio: *Unconditional: The Japanese Surrender in World War II*. [Feltétel nélkül: A japán fegyverletétel a II. világháborúban]. New York: Oxford University Press, 2020. xvi + 264 o.

Peterecz Zoltán

Hatalom és identitás a poszt-szovjet térségben

Az európai modern történelemben a nemzet nagy szerepet játszott. Nem volt ez másként az Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió fennhatósága alá került területeken sem. A Szovjetunió felbomlásával a függetlenedő utódállamok geopolitikai vákuumba kerültek, majd megpróbálták újrafogalmazni orientációjukat. A földrajzi helyzetből adódóan más utat választottak az egyes egykori tagköztársaságok. A most ismertető kötet szerzőinek az volt a célja, hogy számba vegyék az etnicitást meghatározó tényezőket, valamint az is, hogy bemutassák, azok milyen szerepet játszanak a mai konfliktusokban.

Az első, „A nemzeti identitások kialakulása” című fejezet azt vizsgálja, hogy a fokozatosan terjeszkedő Orosz Birodalom, majd annak megszűnte után a – bizonyos geopolitikai gyakorlatokat mégis csak tovább vivő – Szovjetunió milyen módszerekkel kísérelte meg az ott élő népek-nemzetek integrálását, milyen sikereket ért el ebben a tekintetben. A folyamat egyik meghatározó összetevője az orosz nacionalizmus volt, amely mindig is birodalmi léptékben határozta meg önmagát. A több évszázados hatások következményei alól egyik posztszovjet állam sem mentesült, ennek egyik jellegzetes példája, hogy még a mai nyelvhasználatot is befolyásolják a korábbi nyelvpolitikák.

A fejezet egy nagy ívű áttekintéssel kezdődik, amely a regionális egyenlőtlenségek történelmi gyökereit vizsgálja, továbbá azt, hogy azok miként befolyásolják a mai konfliktusokat. *Demeter Gábor* abból a – nem csak a posztszovjet térségben tapasztalható – jelenségből indul ki, hogy a korábbi történelmi határok az ország látszólagos homogenitása ellenére törésvonalakat jelentenek az új államokban („fantomhatárok”). Fehéroroszországban az 1921–1939 közötti len-

gyel–szovjet határvonal két oldalán markánsan különbözik a belarusz és az orosz nyelv használatának elterjedtsége, továbbá a parlamenti és köztársaságielnök-választások során is számottevő eltérés mutatkozik a választói magatartásban (a nyugati részeken nagyobb az ellenzék támogatottsága). Ukrajnában is korrelációt mutat a nyelvhasználat és a politikai állásfoglalás.

A regionális különbségek elemzéséhez az 1897-es orosz birodalmi összeírást vette alapul a szerző. Megállapította: az Orosz Birodalom integrálta az 1654-ben (Ukrajna), 1772–1795 között (Lengyelország) és 1812-ben (Besszarábia) megszerzett területeket, de a homogenizálni nem tudta, a régi történelmi struktúrák továbbra is megmaradtak. A demográfiai-gazdasági-társadalmi mutatók alapján a regionális különbségek a korábbi államhatárok futásával korrelálnak, ami azt jelzi, hogy a hosszú távú folyamatok meghatározóak maradtak. A birodalom bukásáig az etnikai homogenizálás sem volt sikeres, egyrészt az oroszok aránya alacsony volt ehhez ezeken a vidékeken, másrészt a terület lakosainak saját nemzettudatuk alakult ki. A legújabb időszakra vonatkozó adatok bizonyítják, hogy a korábbi regionális különbségek a Szovjetunió felbomlása után is megfigyelhetők, bár bizonyos módosulásokkal: a Donyec-medence, az orosz peremvidék felzárkózott Nyugat-Ukrajnához. A történelmi-regionális különbségek ismerete hozzájárulhat a „befagyott” konfliktusok okainak megértéséhez.

Az orosz nacionalizmus arcait bemutató rész kiindulópontja, hogy az orosz társadalomban és közbeszédben egyre nagyobb mértékben van jelen a nacionalizmus. A XXI. századi orosz nacionalizmusban – állapítja meg *Kőszegi Margit* – kiemelt szerepet kap az erős állam eszméje. Az állam erőssége a történelem folyamán az állandó hódításban mutatkozott meg: az egykori kis orosz államból (Moszkvai Nagyfejedelemség) a folyamatos területgyarapodás következtében a XIX. század végére hatalmas, soknemzetiségű birodalom lett, amely megőrizte centralista szerkezetét. A birodalomban az összetartozás-tudat erősítésére kezdetben az ortodox vallás terjesztése szolgált, majd a XIX. század utolsó harmadától az oroszosítás (ruszifikáció), melynek az volt a célja, hogy az emberek

ne csupán a birodalom (a cár) alattvalójának, hanem orosznak is érezzék magukat. Utóbbinak a szakirodalom szerint különböző formái voltak (spontán, hivatali, kulturális). Az udvart mindig is nagy becsben tartó orosz értelmiség üdvözölte az oroszosítást. (Beleillett ez a korabeli felfogásba, mivel némi leegyszerűsítéssel az általánosan elfogadott orosz nemzeti gondolat az autokrácia–pravoszlávia–népiség hármásán nyugodott.)

A bolsevik fordulatot követően a birodalom fenntartása érdekében bizonyos változás állt be a nemzetiségi kérdésben: a proletár internacionalizmus jegyében szakítottak a homogenizálásra törekvő egységes orosz nemzettudat kiépítését célzó módszerekkel. Az orosz sovinszta gondolatokat száműzték a közéletből, átalakították az állam közigazgatási szerkezetét (tagköztársaságokat hoztak létre és magát Oroszországot föderalizálták), és a tagköztársaságokban sajátos módon lehetővé tették és támogatták az ott élők nemzeti identitásának fejlődését, sőt bizonyos ügyekben autonómiáját. A politikai rendszert és a hatalmi viszonyokat azonban elkerülhetetlenül el kellett fogadni. A – korabeli szóhasználattal – nemzetiségi területeken részben a helyi emberekből a hatalomhoz hű nómenklatúrát hoztak létre (az egész folyamatot „meggyökeresedésnek”, „korenyizacijának” nevezték). A szovjet bolsevik rendszer centralizáltságából adódott, hogy a legfelső szintű döntéshozói jogköröket mindazonáltal egy új orosz (illetve asszimilálódott) hatalmi elit gyakorolta. Az oroszosítás mindazonáltal nem szűnt meg. Elősegítette ezt, hogy a legmagasabb szintű kultúrának az oroszot tekintették, valamint az egyre szélesebb rétegeket átfogó oktatás, az iparosítás, az urbanizáció és a migráció is ebbe az irányba hatott.

A mai Oroszországi Föderáció lakosságának 80 százaléka orosz, így az ország a korábbi időszakokhoz képest nemzetállami jelleget öltött (az orosz elem azzal is gyarapodott, hogy nem elhanyagolható bevándorlás indult az egykori tagköztársaságok területéről). Az ezredfordulót követően ismét olyan erők kerültek hatalomra, amelyek az erős állam gondolatát hirdetik, és immár a határokon túl is képviselik az orosz nemzeti érdeket, miközben nagyobb befolyást kívánnak gyakorolni az egykori szovjet régiók egy részében.

A posztszovjet térség egyik kardinális kérdése a nyelvhasználat. *Bottlik Zsolt* az egykori közös szláv nyelv differenciálódásától kezdve a mai napig tekinti át a téma különböző vonatkozásait. Az ősi keleti szláv nyelvet számos hatás befolyásolta: az egymástól egyre távolabb kerülő törzseket – gyakorta más állami keretekben – különböző hatások érték. A nyugati vidékekre például a Lengyel–Litván Nagyfejedelemség és a Moldáv Fejedelemség terjesztette ki hatalmát, keleten pedig a kozákok hoztak létre egy sajátos társadalmat. (A nyelvészek szerint a XIV–XVI. században már annyira differenciálódott a nyelv, hogy külön ukrán és belorusz nyelvről lehet beszélni.)

A nyelvfejlődést és -használatot is befolyásoló geopolitikai helyzet a XVIII. század végére változott meg jelentősen. Oroszországhoz a déli terjeszkedés és Lengyelország felosztása következtében jelentős számú görögkeleti vallású lakos került. A XIX. században az orosz vezető rétegnek szembe kellett néznie az ukrán nemzeti mozgalom kezdetével. A korszakban mindenütt megfigyelhető nyelvi-kulturális modernizációs mozgalom súlypontja az ukránok esetében azonban átkerült a Habsburg-fennhatóság alatt álló Galíciába (jobbak voltak az oktatás és szabadabbak a kulturális élet feltételei). A belaruszok között viszont a nemzeti mozgalom mindvégig gyenge maradt (s akkor is inkább a lengyelekkel szemben fogalmazták meg a belaruszok a követeléseiket). Az orosz kormányzat az oroszosítás különböző formáival, főképpen az iskolázással, a helyi-nemzeti nyelvek háttérbe szorítására törekedett.

Az első világháború után a helyzet számottevően módosult: jelentős számú ukrán, belarusz és orosz népesség került az újjászervezett Lengyelországhoz (ott csak helyi nyelvnek tekintették az ukránt), valamint a területileg nagyra növelt Romániához. A Szovjetunióban az 1920-as évek elején létrehozott ukrán és a belarusz tagköztársaság – legalábbis a sztálini represszióig – tágabb teret engedett a nemzeti nyelv fejlesztésének és használatának. 1945-ben az egész ukrán és belarusz terület a Szovjetunióhoz került. Ukrajna ennek következtében kétarcúvá vált: keleten voltak az orosz(osított) nagyvárosok, a nyugati részek más történelmi-kulturális tapasztalatokkal rendelkeztek, és jobban ragaszkodtak az ukrán nyelvhez is. A kommunista ve-

zetés a „szovjet ember” eszméjével a népek közeledését szorgalmazta, magától értetődően az orosz nyelv dominanciájával. Az említett politikai szándékot a nyelvhasználat esetében – például az oktatás, a média segítségével, valamint azáltal, hogy az orosz nyelv megfelelő szintű használata a társadalmi mobilitás feltétele volt – az ukránok és főként a fehéroroszk körében jelentős mértékben sikerre vitték. Az identitás és vele összefüggésben a nyelv kérdése a szocializmus utolsó éveiben tett szert ismét nagyobb jelentőségre: a nemzeti megújulás jelképévé vált, mobilizálta a tömegeket (ami hozzásegített a rendszerváltáshoz).

A nyelvkérdés mindegyik függetlenné vált posztszovjet köztársaságban politikai viták tárgyává vált, még ha különböző mértékben is. Ezekben az országokban ugyanis sajátos helyzet alakult ki. Nagy számban élnek olyanok, akik nem tekintik magukat oroszoknak, illetve orosz anyanyelvűnek, a mindennapokban használt nyelvként azonban az orosz jelölik meg (főként Fehéroroszország és Ukrajna keleti részein, valamint Moldova bizonyos vidékein). Ukrajnában a többség számos okból kifolyólag ellenezte, hogy az orosz is hivatalos nyelv legyen.

Fehéroroszországban más szempontból nyert jelentőséget a nyelvhez való viszony. 1897-ben, az első oroszországi népszámlálás során 4,8 millió belaruszul beszélőt írtak össze. Az első nyelvtant és helyesírást viszonylag későn, az 1920-as évek végére állította össze Broniszlav Taraskevics (*taraskevica*). A belarusz tagköztársaságban az 1920-as években állami keretben szélesebb körben kezdték használni a nyelvet (iskolák, akadémia stb.). Az 1930-as évek közepétől viszont a kormányzat közelíteni kívánta a belaruszt az oroszhoz, és ezért új helyesírást dolgoztatott ki (*narkamauka*, a szó eleje a népbiztosságra utal). A cél, a két nyelv közelítése, pontosabban az orosz dominanciájának biztosítása alapvetően a második világháború után sem változott, ráadásul a háborút követően, a Szovjetunió határainak keletre tolásával nagyszámú fehérorosz népesség került az országba. A függetlenné vált Belarusz lakosságának 83 százaléka tekinti magát belarusznak, 10 százaléka oroszoknak. Az anyanyelvi és nyelvhasználati arányok viszont nem egyeznek ezzel (a 2009. évi népszámlálás

során 5 millió belarusz és 3,9 millió orosz anyanyelvűt regisztráltak, míg az otthon beszélt nyelv tekintetében 2,2 millió belaruszt, illetve 6,6 orosz használót). 1996-tól mind a két nyelv hivatalos. Nyugaton és egyes déli területeken, valamint a falvakban magasabb a belarusz nyelv használatának aránya. Jelenleg valamilyen mértékben az uralkodó rendszerrel való szembenállást fejezi ki a kötődés a belarusz nyelvhez, inkább az ellenzék szorgalmazza szélesebb használatát.

A kötet második nagy egységét („Helyi identitások orosz uralom alatt”) Kőszegi Margit és Bottlik Zsolt nagy ívű áttekintése vezeti be, amely azt vizsgálja, hogy a XIX. századtól kezdve milyen hatások érték a közép-ázsiai társadalmakat és identitásokat. Az érdeklődők ütközésében fekvő, Turkesztánnak nevezett területre három nagyhatalom terjesztette ki befolyását (Anglia, Kína, Oroszország). A vesztés krími háborút követően Közép-Ázsia jelentősége megnőtt az orosz politika számára, itt kívánt Oroszország revansot venni Anglián. Az 1850-es évektől az oroszok sikeres katonai akciókat vezettek, végül – hogy elkerüljék a nyílt konfrontációt Angliával – az Afganisztán nevű folyónál álltak meg. A gyarmatosítás során visszaszorították a helyi elitek hatalmát, fő kormányzót neveztek ki, a gazdaságot pedig az orosz igényeknek rendelték alá (a XX. század elejétől fokozódott a nyersanyag-lelőhelyek kiaknázása). Az orosz hivatali nyelv és az oktatás orosz mintára való megszervezése a russzifikációt szolgálta.

Az oroszosítás a szovjet korszakban is folytatódott, ugyanakkor a közigazgatás átalakítása során szocialista tagköztársaságokat hoztak létre, aminek során a határokat úgy húzták meg, hogy mindegyik tagköztársaság területén egy markáns nyelvi csoport domináljon. Az így kialakult „államok” lakóit azonban nem kötötte össze közös, évszázadok alatt kialakult identitás. Számos eszköz segítségével konstruált identitást igyekeztek meggyökeresíteni az ott élők körében, azonban az iszlám hatásait háttérbe kívánták szorítani. A második világháború utáni folyamatok (iparosítás, betelepítés, urbanizáció, a központi vezetésnek megfelelő helyi származású elit kialakulása) még nagyobb hatást gyakoroltak a térségre (a szerzők ezt második gyarmatosításnak értékelik). A Szovjetunió felbomlása után a hatalom a korábbi szovjet nómenklatúra tagjai kezébe került, és – noha a demokratikus

intézményrendszert látszólag megteremtették – a korábbi centralizált gyakorlatokat folytatva elnöki rendszerek jöttek létre. Ezzel párhuzamosan mindegyik országban megkezdődött az oroszok elvándorlása.

Az etnikumokat bemutató esettanulmányok sorát Kőszegi Margit írása nyitja, amely az oroszországi tatárokat mutatja be. A tatár lakosságú területek a XVI. század közepétől a XVIII. század vége közötti időszakban kerültek az Orosz Birodalom fennhatósága alá. A tatárokat lakhelyük alapján három nagyobb csoportba szokták sorolni (volgai, szibériai, krími tatárok). Identitásukat – életmódjuk mellett – évszázadokig iszlám vallásuk határozta meg. A pán-türk eszme a különböző területek tatár értelmiségét is megérintette, de egységes nemzeti programot a XX. század elején nem sikerült kialakítani. Az 1917-ben uralomra jutó ateista, antiklerikális új rendszer felszámolta a muszlimok kulturális-vallási intézményeit, bezáratta a muszlim iskolák és a mecsetek zömét. A posztszovjet Oroszországban csak Tatárföldön éri el a tatárok aránya az 50 százalékot. A tatár nemzeti mozgalmak azonban nem tudtak kellő tömegbázist kialakítani, és az 1994. évi orosz–tatár megállapodás után a függetlenséget, az Oroszországtól való elválást követelők marginális helyzetbe kerültek.

Kőszegi Margit a krími tatárok – illetve a Fekete-tenger mentén élő egyéb kisebb etnikumok – sorsát külön is bemutatja. 1941-ben a németek hadműveleteik sikerei érdekében a tatároknak is nemzeti intézményeket ígértek, és szovjetellenes tatár katonai egységeket hoztak létre. Megtorlásul 1944-ben a 180–200 ezer főnyire becsült krími tatár lakosság nagy részét (150 ezer embert) Üzbegisztánba, Szibériába és az Urálba deportálták. Noha Sztálin halála után, 1954-től kezdődően számos, hasonlóképpen kitelepített népcsoportnak (a csecseneknek, kalmüköknek, baskíroknak stb.) engedélyezték a hazatérést, a krími tatárookra nem vonatkozott a rendelkezés. A krími tatárok (leszármazottjai) csak 1989 után térhettek vissza a félszigetre. A közel félmillió közösségnek a fele vállalkozott a hosszú útra. Létszámarányuk a Krím lakosságán belül 1995-ben elérte a 10 százalékot (260 ezer fő). Az erőszak, a deportálás, az elvesztett szülőföld meghatározó elemévé vált a tatárok identitásának.

Hasonló sorsot éltek át a kalmükök (mongol nyelvű, buddhista vallású nép). Illés Tamás rámutat, hogy a szovjet rezsim a nem oroszok megnyerése érdekében autonóm jogokat ígért a kalmüköknek is, 1936-ban az Orosz Föderáción belül létrehozták az autonóm kalmük köztársaságot (1943-ig állt fenn). 1943 decemberében Sztálin parancsára szinte a teljes kalmük népességet Szibériába deportálták. Csak Sztálin halála után térhettek vissza szülőföldükre, ezt követően 1958-ban helyreállították a kalmük autonóm köztársaságot. A szovjet rendszer összeomlása után a kalmük vezetés jelentős erőforrásokkal támogatta a buddhista intézményeket. A vallás a lakosság identitásának meghatározó komponensét jelenti.

A kötet harmadik egységének címe: „Konstruált” (szovjet) etnikumok. Olyan etnikumokról olvashatunk itt, amelyek korai történelmük során ütközőzónában éltek, és az orosz terjeszkedés nyomán kerültek a nagy Orosz Birodalomba, ugyanakkor a határokon túl is léteztek ugyanazt a nyelvet beszélő nemzeti közösségek. A XIX. században az Oroszországban élők körében is megkezdődött a nemzeti identitás kialakulása és ennek nyomán a kulturális-politikai mozgalom. A nemzet egyesülését (a nemzetállam létrehozását) a hatalmi viszonyok azonban nem tették lehetővé. Az Orosz Birodalomban megindult nemzetté válás a szocialista korszakban is folytatódott, sőt a kormányzat a művelődés terjesztésével és a kultúra támogatásával elő is segítette ezt. Mindvégig törekedett azonban arra, hogy a szovjetunióbeli nemzetiségeket elkülönítsék a más államban élő, hasonló etnikumúaktól. A szovjet időszakban – szigorú ideológiai és hatalmi ellenőrzés mellett – bizonyos fokú államépítésbe is kezdtek ezek a népek, aminek újabb szakasza vette kezdetét a Szovjetunió felbomlásával és az egykori szovjet tagköztársaságok független állammá válásával.

Bartha Géza esettanulmánya a karéliei népesség identitását befolyásoló tényezőket veszi számba. Karélia a svéd, a finn és az orosz terjeszkedési vágyak ütközőzónájában fekszik, és sohasem alkotott önálló államot. Először a nöteborgi békében (1323) húzták meg az orosz és a svéd érdekszféra határait, majd a XIX. század legelején az egész terület a Finn Nagyhercegség részeként Oroszországhoz

került (1908–1918). Karélia jelenleg két ország, Finn- és Oroszország között oszlik meg. A finn nemzeti gondolat kialakulása idején Karélia különös szerepet játszott: a nemzet tisztaságának és eredetiségének szimbóluma lett. Az 1918-ban függetlenné vált Finnország saját területeként tekintett Karéliára (meg is kezdődött annak „újrafelfedezése”, beemelése a nemzeti kánonba), majd az 1940-es évekre kikristályosodó elgondolásokban a finn „életter” keleti kiterjesztésében kapott szerepet. (A két világháború között a karél még egy jól körülhatárolható, autochton nyelv volt, ezt követően előrehaladt a nyelvi asszimiláció.) Oroszországban a XIX. században, miként a II. Miklós idején végrehajtott népszámlálás is bizonyítja, a Ladoga-tótól a Kola-félszigetig terjedő részen homogén etnikai területet alkottak a karélok (mára csak nyelvszigetek maradtak).

Az októberi forradalom győzelme és a Szovjetunió megalakulása után a karélok felkeltek, és az akkor függetlenné váló Finnországhoz akartak csatlakozni, megmozdulásukat azonban leverték. Elértek viszont autonóm jogokat, és azt, hogy a Szovjetunió Kelet-Karéliából szocialista mintaállamot kívánt teremteni, amely idővel a szovjet vezetők várakozásai szerint vonzó lesz Finnország számára is. A szovjetek egyszerre akarták fejleszteni és finnesíteni a területet. A sztálini nemzetiségi politika egy csapásra véget vetett a „nemzeti elhajlásnak”, az 1930-as években helyiek tízezreit deportálták. 1937-ben betiltották a finn nyelv használatát, helyette kidolgozták az ott élők számára is furcsán hangzó karél irodalmi nyelvet. Változás a finn háború, illetve a második világháború után következett be. Karéliát tagköztársasági rangra emelték (Finn–Karél Szovjet Szocialista Köztársaság), végül 1956-ban autonóm köztársaságként beolvasztották az orosz föderatív tagköztársaságba. A finn nyelv elvesztette nemrégén szerzett jelentőségét, de a „karelizációt” sem erőltették. Ekkorra azonban a terület etnikai szerkezete nagymértékben megváltozott (eloroszosodott). A rendszerváltás után a karélok csak nyelvük és kultúrájuk védelméhez kértek segítséget.

A mai Moldovai Köztársaságban megfigyelhető identitások rétegeit elemzi *Illés Tamás* és *Bottlik Zsolt*. Az 1991-ben létrejött önálló állam a történeti Moldova keleti részét, a Dnyeszter, a Prut és az

Al-Duna közötti térséget foglalja magában, amely mindig is pufferzónának számított. A XIV. században létrejött Moldáv Fejedelemség hamarosan az Oszmán Birodalom vazallusa lett, majd a XIX. század elejétől a Balkánra irányuló orosz expanziós tervek befolyásolták a térség sorát. 1812-től, a Prut és a Dnyeszter közötti, Besszarábiának nevezett terület Oroszországhoz kerülésével a korábbi Moldovai Fejedelemség története két eltérő úton haladt. Az Oroszországhoz csatolt vidékeken nőtt az orosz nyelv és kultúra befolyása, az 1860-as évektől pedig fokozatosan korlátozták a román nyelvet az oktatásban és az egyházi liturgiában. A román nyelvű értelmiség és polgárság egy része a román fejedelemségekbe vándorolt, helyére a közigazgatás működtetésére a városokba orosz nyelvűek érkeztek, és többségbe is jutottak. A román nyelvűek a falvakba szorultak. A Kárpátok és a Prut között megmaradt Moldvai Fejedelemségben a Havasalfölddel való egyesülést tekintették politikai célnak, a románság modern nemzetté válását erősítették. A besszarábiai románság viszont jórészt kimaradt ebből a folyamatból.

A két világháború között Romániához tartozó Besszarábiát a román kormányzat centralizációs módszerekkel igyekezett integrálni a román államba. 1944-ben Moldova a Szovjetunió részévé vált. Rövid időn belül szocialista tagköztársasággá alakították, ami bizonyos fokú államszervezést jelentett a szocialista nemzetiségi politika megszokott módszereivel. A kultúra ápolása során a helyi előzményekre helyezték a hangsúlyt, önálló identitás létrehozását támogatták, ugyanakkor akadályozták a román törzsterülettel való kapcsolatokat (mindennek egyik megnyilvánulása volt, hogy újból bevezették a cirill betűs írásmódot). Továbbra is folytatódott viszont a szlávok betelepítése. A Szovjetunió 1991. decemberi megszűnésével Moldova *de jure* is függetlenné vált. Az 1990-es évektől az országban több irányzat bontakozott ki, amelyek rövid idő múlva politikai nézetekként is értelmezhetők voltak. A „román” vonal a Romániával való egyesülést támogatta, a „moldáv” vonal a történelmi gyökerek és a helyi sajátosságokra helyezve a hangsúlyt azt állítja: van moldáv etnikum, és állami önállóságot, sajátos nemzetpolitikát tart kívánatosnak. A „transznisztriai” elképzelések a regionalitásra hivatkoz-

va, az orosz nagyhatalmi politika támogatásával különálló entitást hoztak létre.

Szintén 1991-ben kiáltották ki az Azerbajdzsáni Köztársaság függetlenségét. A posztszovjet államban élők nemzeti identitásának sajátosságait vizsgálja Kőszegi Margit és Bottlik Zsolt. A VII. századi arab hódítások hozták el a térségbe az iszlámot, valamint az arab kultúra elemeit. Az arab hódítást követően, a Szeldzsuk-dinasztia idején települt be a térségbe számottevő türk népesség, és kezdett elterjedni az azeri nyelv. A terület a következő évszázadokban a síita szafavidák és a szunnita oszmánok közötti pufferzónává vált. A XIX. század első harmadában jelent meg a terjeszkedő Oroszország. Az 1828-as türkmencsai szerződésben meghatározták Oroszország és Perzsia határait, ezzel nagyszámú azerbajdzsán népesség került a szláv birodalomhoz (kétharmada viszont nem). A Kaszpi-tenger környékén a XIX. században az olaj- és petróleumipar nagy fejlődésnek indult (Baku ekkor vált multikulturális nagyvárossá), az európai nemzeti mozgalmak példájára megindult az azerbajdzsáni nemzettudat kialakulása is (többek között a pániszlám és pántürk elképzelések is hatottak). Az azerbajdzsánok céljai 1918-ban – részben a forradalmi események és a cári állam összeomlása láttán – már meghaladták a birodalmon belüli autonómiaigényeket, és május 28-án kikiáltották az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaságot, amely 1920 áprilisáig létezett, amikor a vörös hatalom feloszlatta a parlamentjét.

A szovjet korszak kétarcú volt a nemzeti identitás fejlesztése szempontjából. Egyrészt megteremtették a nemzetté válást segítő mítoszokat, másrészt törekedtek az elkülönülésre a más államban élő, hasonló etnikumúaktól. A rendszer ateista ideológiájából adódóan igyekeztek az iszlám szerepét is visszaszorítani. A mecseteket lerombolták, az 1929-ben álló 1360 mecsetből 1933-ra csupán 17 maradt. A társadalom átalakítását az oktatás segítségével és orosz népesség betelepítésével gyorsították. A különálló azerbajdzsáni tudat létrehozását szolgálta az írásmód megváltoztatása is. Az arab betűs írást az 1920-as években a latin, majd az 1930-as években a cirill betűs váltotta fel.

A függetlenné vált Azerbajdzsánban változások kezdődtek: a nemzeti identitás részévé vált a török népekhez való tartozás tudata, egyúttal megjelent a „veszteség” érzése is, annak felismerése, hogy a szomszédos országokban, főként Iránban, jelentős azerbajdzsán közösség él. Sok helyen ismét, ha lassan is, a mindennapi élet részévé váltak a muszlim hagyományok. Mindezzel egy időben a nemzeti kizárólagosság is erősödött, ami a karabahi és bakui örménység erőszakos elűzésében csúcspontot ért.

A tádzsikok esetében viszont, mint *Baroch Csaba* kifejti tanulmányában, nem sikerült olyan erős nemzettudatot kialakítani, mint az előbb említett két országban. Iráni nyelvű tádzsikokat elsősorban a közös nyelv köti össze, és egyes népcsoportjaik inkább lokális területi kötődéssel rendelkeznek. A Szovjetunióban először autonóm köztársasággá, majd 1929-ben szocialista tagköztársasággá szervezték a tádzsikok lakta vidékeket. Az irodalmi nyelv kialakulása és terjedése a Szovjetunió idején ment végbe. A klasszikus perzsa-arab írás helyett a cirillt vezették be. A Szovjetunió felbomlása után kiéleződtek a regionális, etnikai és vallási konfliktusok, aminek következményeként 1992 és 1997 között polgárháború dúlt az országban. A hatalom által konstruált nemzeti identitás sohasem vált igazán elfogadottá az egész társadalomban. A függetlenedés után nem kezdődött igazi nemzetállam-építés, inkább fragmentálódás következett be.

Összegzésként megállapítható: a kötetben szereplő írások nagy időintervallumot fognak át, mindegyik szerző a hosszú távú folyamatok lényegi elemeinek bemutatására helyezte a hangsúlyt. Az írások feltárják számos mai probléma történelmi gyökerét, megvilágítják a régiók és nemzetek sajátos történelmi fejlődését és jelenkori választásainak okait. A kötet szerkezete logikus, a nagyobb összefüggéseket, általános folyamatokat exponáló fejezetek megállapításait esettanulmányok részletezik és támasztják alá. A szerzők azt is mindvégig szemük előtt tartották, hogy kutatásaikat beilleszték a nemzetközi trendekbe, reflektáltak a legkülönbözőbb – így például a nacionalizmus-, orientalizmus- és posztkolonializmus- – elméletekre. Külön ki kell emelni az adatgazdag és informatív térképeket és ábrákat (Bottlik Zsolt munkái), amelyek szemléletessé teszik a szö-

vegekben vázolt folyamatokat. Külön öröm, hogy magyar szerzők idegen nyelven, egy nagy hagyományú sorozatban, egy igényesen előkészített és kivitelezett kötetben adták közre kutatási eredményeiket.

Power and Identity in the Post-Soviet Realm: Geographies of Ethnicity and Nationality after 1991. [Hatalom és identitás a poszt-szovjet térségben. Etnikai és nemzetiségi földrajzi keretek 1991 után] Edited by Zsolt Bottlik, Márton Berki, and Steven Jobbitt. Stuttgart, ibidem Verlag, 2021. XV, 299 o. (Soviet and Post-Soviet Politics and Society, Vol. 222.)

Bíró László

E számunk szerzői

Andrékó Tamás Dániel – egyetemi hallgató, történelem–orosz szak, DE
Bíró László – tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Budapest
Gesztelyi Tamás – MTA doktora, professor emeritus, DE
Fodor Mihályné – ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Ivancsó István – PhD tanszékvezető tanár, Szent Atanáz Görögkatolikus Hit-
tudományi Főiskola, Nyíregyháza
Lévai Csaba – PhD, habil. egyetemi docens, Egyetemes Történeti Tanszék, DE
Madarász Imre – CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Nagy Noémi – egyetemi hallgató, történelem-angol szak, DE
Peterecz Zoltán – PhD, egyetemi docens, EKE
Szilágyi József – középiskolai tanár, Kratochvil Károly Honvéd Középiskola
és Kollégium, Debrecen

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger;
NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma Egyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség